

ORDO ROMANUS I – POLSKIE TŁUMACZENIE

ŁUKASZ ŻAK¹

Pontificia Università della Santa Croce, Rzym

W ostatnim czasie *ordines romani*, czyli spisane między VIII a X wiekiem zbiory rubryk liturgicznych opisujących różne celebracje pod przewodnictwem papieża lub biskupa, ponownie zaczęły wzbudzać zainteresowanie historyków. Wystarczy przywołać badania przeprowadzone przez Johna Romano, Arthura Wetwella czy też projekty wydawnicze Petera Jeffereya i Giovanniego Zaccarii. Choć punktem odniesienia dla wspomnianych (i innych) naukowców jest wciąż monumentalna edycja krytyczna autorstwa Michela Andrieu, to jednak coraz częściej ustalenia tego wybitnego francuskiego liturgisty podawane są w wątpliwość, a z pojawiających się na rynku opracowań wyłania się nowa wizja wczesnośredniowiecznej liturgii rzymskiej i jej związku z tradycją frankijską.

To wzmożone zainteresowanie *ordines romani* zrodziło pomysł opublikowania pierwszego pełnego polskiego tłumaczenia *Ordo Romanus I*, zawie-

---

¹ Łukasz Żak – doktor historii Kościoła (2022, Pontificia Università della Santa Croce, Rzym); *professore incaricato* w Instytucie Historii Kościoła na Pontificia Università della Santa Croce w Rzymie, wykładowca historii Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Warszawsko-Praskiej, prezbiter diecezji warszawsko-praskiej. ORCID: 0000-0001-7808-5495.

rającego najstarszy opis mszy sprawowanej przez papieża w bazylice Santa Maggiore w dniu Wielkiejnocy. Zaproponowany przekład wraz ze wstępem oraz komentarzami z pewnością będzie musiał zostać zweryfikowany w świetle prowadzonych badań. Celem niniejszej propozycji tłumaczenia nie jest jednak odpowiedź na pytania nurtujące badaczy *ordines*, ale zainspirowanie polskiego środowiska badawczego do wzięcia udziału w toczących się debatach historiograficznych, które zostaną pokrótce ukazane we wstępie. Intencją autora przekładu było także dostarczenie materiału, który mógłby być wykorzystywany w dydaktyce, w której praca ze źródłami wciąż zajmuje zbyt mało miejsca. Dlatego też obok polskiego tłumaczenia został zamieszczony tekst łaciński w wersji opublikowanej przez Andrieu.

Ordo Romanus I (OR I) w wersji Michela Andrieu

W swojej edycji krytycznej Andrieu wykorzystał 23 manuskrypty zawierające tekst OR I². Zdaniem badacza najstarszą wersję *Ordo* zawiera kodeks Sankt Gallen ms. 614, datowany na IX wiek, w którym brakuje jednak pierwszych 23 rubryk. Ów manuskrypt jest jedynym świadkiem wersji krótkiej OR I (*recension brève* – OR I 24–126), która różni się od wersji długiej (*recension longue* – OR I 1–126) nie tylko brakiem rubryk początkowych, ale także pewnymi szczegółami dotyczącymi rytuału – np. mowa w niej tylko o jednym połączeniu postaci eucharystycznych (OR I 95), podczas gdy w wersji długiej *immixtio* wspomniane jest dwukrotnie (OR I 95, 107). To wszystko sprawia, że rekonstrukcja tzw. *stemma codicum* jest niezmiernie trudna. Sam Andrieu przyznał, że zaproponowane przez niego rozwiązanie *ne peut être qu'une approximation; la réalité fut certainement plus complexe*³.

Pomimo ogromnych trudności w ustaleniu etapów redakcyjnych OR I Andrieu był zdania, że odzwierciedla ono wiernie rzymskie zwyczaje liturgiczne z VIII wieku⁴. W jego opinii tekst został spisany (w wersji krótszej) pod koniec VII wieku, najprawdopodobniej za pontyfikatu papieża Sergiu-

² *Les Ordines Romani du haut moyen âge*, t. 2, wyd. M. ANDRIEU, Lovain 1948, 1–112 (omówienie rękopisów: 3–27).

³ *Ibidem*, 28.

⁴ *Ibidem*, 45–51.

sza I (687–701). Sugeruje to używanie w odniesieniu do Pałacu Laterańskiego określenia *patriarchium* (a nie *episcopium*) oraz obecność w liturgii śpiewu *Agnus Dei*. Według *Liber pontificalis* ów śpiew wprowadził do mszy właśnie papież Sergiusz, a w jego biografii siedzibę laterańską definiuje się jako *patriarchium*⁵. Zdaniem Andrieu niedługo po powstaniu wersji krótszej została zreagowana także ta dłuższa; jej kompozycję francuski badacz datuje na ok. 750 rok.

Etapy powstawania *Ordo Romanus I* według Johna Romano

Niektóre ustalenia Andrieu zostały zakwestionowane przez amerykańskiego historyka Johna Romano. Jego zdaniem pierwotnie nie istniała żadna krótsza redakcja OR I. Ta znajdująca się w kodeksie sangalleńskim, w jego przekonaniu, powstała na podstawie wybrakowanego rękopisu, którym dysponował skryba, stąd nie umieścił on w kodeksie pierwszych 23 rubryk. Nie było zatem dwóch równoległych wersji OR I – krótszej i dłuższej, ale tylko jedna – ta odpowiadająca w rekonstrukcji Andrieu *recension longue*⁶.

Nie oznacza to jednak, że zdaniem amerykańskiego badacza *recension longue* jest pierwotną wersją OR I. John Romano wyróżnia bowiem cztery fazy redakcyjne, które nazywa: *a birth, adolescence, extended middle age* oraz *old age*⁷; efektem drugiego z tych etapów redakcyjnych jest wersja tożsama z *recension longue*.

⁵ Postanowił, żeby w czasie łamania Ciała Pańskiego przez duchowieństwo i lud śpiewane było: Baranku Boży, który gładzisz grzechy świata, zmiłuj się nad nami (*Hic statuit, ut tempore confractionis corporis Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis a clero et populo decantentur*) – *Liber pontificalis*, t. 1: *I–XCVI (usque ad annum 772)*, red. M. OŻÓG, H. PIETRAS, tłum. P. SZEWCZYK, M. JESIOTR, Kraków 2024, 204 (w wydaniu Duchesne'a: *Le Liber Pontificalis: texte, introduction et commentaire*, t. 1, wyd. L. DUCHESNE, Paris 1955, 376 – dalej będzie cytowane jako LP DUCHESNE z podaniem numeru tomu i strony). W biografii Sergiusza I słowo *patriarchium* występuje w: *Liber pontificalis*, t. 1, 199–200. 202 (LP DUCHESNE, t. 1, 371. 373–374).

⁶ J.F. ROMANO, *The Fates of Liturgies: Towards a History of the First Roman Ordo*, „*Antiphon*” 11 (2007), 2, 43–77 (zwłaszcza 51–54).

⁷ *Ibidem*, 45.

Romano twierdzi, że w pierwotnej wersji OR I nie było pierwszych sześciu rubryk (OR I 1–6)⁸. Zauważa bowiem, że wykaz kościołów stacyjnych przypisanych do pierwszych trzech dni oktawy Wielkanocy (niedziela – Santa Maria Maggiore, poniedziałek – bazylika św. Piotra, wtorek – bazylika św. Pawła za murami), znajdujący się w OR I 15–17, nie jest identyczny z tym, który znajdujemy w OR I 5. W opinii amerykańskiego badacza rubryki OR I 15–17 odzwierciedlają tradycyjny porządek liturgii stacyjnej, zaś OR I 5 – „nowy”, zmodyfikowany w połowie VIII wieku⁹.

Hipoteza Romano ma jednak bardzo poważną słabość, opiera się bowiem na przekonaniu, że w OR I 5 mowa jest o kościołach stacyjnych przypisanych na kolejne dni oktawy wielkanocnej. Tymczasem w rubryce znajdujemy informacje o tym, którzy duchowni winni byli asystować papieżowi podczas sprawowanych mszy. I tak w Niedzielę Wielkanocną kler pierwszego rejonu, w Poniedziałek Wielkanocny – czwartego rejonu itd. To, że bazylika Santa Maria Maggiore nie znajdowała się na terenie pierwszego rejonu, a bazylika św. Piotra na terenie czwartego rejonu, nie oznacza, jak uważa Romano, że w tych kościołach nie celebrowano mszy, lecz w innych, niewymienionych w OR I, które były położone na terytorium rejonów wyróżnionych w rubryce. Papieże bowiem powierzali celebrowanie mszy w bazylikach księżom przypisanym do innych kościołów. Według *Liber pontificalis* papież Symplcjusz (468–483) nakazał prezbiterom posługującym w różnych rejonach Wiecznego Miasta celebrowanie sakramentu pokuty i chrztu u św. Piotra, św. Pawła za murami i św. Wawrzyńca za murami, chociaż te świątynie nie leżały na terenie ich rejonów¹⁰. Ponadto należy pamiętać, że w VIII wieku

⁸ Ibidem, 54–63.

⁹ Zdaniem Romano próbę zmiany systemu stacyjnego podjął w 757 roku archidiakon Teofilakt, chcąc wzmocnić swoją pozycję i prestiż pełnionej przez siebie funkcji – ibidem, 62–63.

¹⁰ „Ustanowił u świętego Piotra, świętego Pawła i świętego Wawrzyńca tygodniowe dyżury, aby prezbiterzy byli tam stale ze względu na proszących o chrzest i pokutę: z rejonu I u świętego Pawła, z rejonu III u świętego Wawrzyńca. Z rejonu VII u świętego Piotra (*Hic constituit ad sanctum Petrum et ad sanctum Paulum et ad sanctum Laurentium ebdomadas, ut presbyteri manerent propter baptismum et penitentiam petentibus: de regione I ad sanctum Paulum, de regione III ad sanctum Laurentium, de regione VII ad sanctum Petrum*)” – *Liber pontificalis*, t. 1, 118 (LP DUCHESNE, t. 1, 249). Prezbiterzy wykonujący dyżur tygodniowy w bazylice byli nazywani *presbyteri ebdomandarii*.

regiones nie miały precyzyjnie ustalonych granic i nie obejmowały całej powierzchni miasta¹¹.

Hipoteza Romano, według której OR I pierwotnie nie zawierało pierwszych sześciu rubryk (a zatem wersja *birth* była tożsama z OR I 7–126 i powstała pod koniec VII wieku za pontyfikatu papieża Sergiusza I), które zostały dodane w połowie VIII wieku, jeszcze w Rzymie (tworząc wersję *adolescence*), opiera więc się na słabych przesłankach źródłowych.

Zdaniem amerykańskiego historyka pod koniec VIII wieku OR I (w wersji zwanej *adolescence* przez Romano lub *recension longue* przez Andrieu) przekroczyło Alpy, zaczynając swój *extended middle age*¹². Frankowie zafascynowani liturgią papieską chętnie kopiowali tekst (zachowało się 28 kodeksów zawierających OR I powstałych przed 1000 rokiem), komentowali go (jak np. Amalariusz z Metz) i modyfikowali zgodnie z lokalnymi tradycjami (taką adaptacją są np. OR IV, OR V czy OR IX). Na przełomie IX i X w. frankijskie innowacje liturgiczne zostały przyjęte także w Rzymie, na stałe wchodząc do papieskiego rytu mszy. Wprowadzane przez całe średniowiecze zmiany i trwające na dworze papieskim dyskusje na temat znaczenia niektórych rytów nie zaburzyły ogólnej struktury celebracji eucharystycznej. Naturalnie więc stała się ona podstawą *ordo missae*, które po posttrydenckiej reformie liturgicznej, miało stać się jedynym obowiązującym w Kościele. Tak w opinii Romano zaczął się *old age* OR I, który trwa do dzisiaj¹³.

Uwagi Arthura Westwella na temat *Ordo Romanus I*

Nowe światło na redakcję *ordines romani* rzuca najnowsza monografia Arthura Westwella opublikowana w styczniu 2024 roku. Brytyjski badacz podjął się przebadania kodeksów zawierających *ordines*. W przeciwieństwie do Andrieu nie postawił sobie za cel dotarcia do „czystego” rytu rzymskiego, wolnego od frankijskich innowacji. Nie podziela on bowiem opinii francuskiego ba-

¹¹ Zob. L. SPERA, *Regiones divisit diaconibus. Il ruolo dei diaconi negli apparati amministrativi della Chiesa di Roma e la questione delle regioni ecclesiastiche*, w: *Diakonia, diaconiae, diaconato. Semantica e storia nei Padri della Chiesa. XXXVIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma 7–9 maggio 2009*, Roma 2010, 453–488.

¹² ROMANO, *The Fates of Liturgies*, 64–72.

¹³ Ibidem, 72–73.

dacza, że karolińska reforma liturgiczna została narzucona „z góry”, przez władców, którzy chcieli zastąpić różnorodne rytę galijskie jednym obrzędkiem rzymskim oraz że przetrwanie niektórych zwyczajów galijskich było świadectwem oporu wobec rzymskiej liturgii wynikającego z przywiązania do tradycyjnych form¹⁴. Zdaniem Westwella analiza kodeksów, które powstawały w środowiskach biskupich i monastycznych, pokazuje, iż reforma dokonująca się na poziomie diecezji i opactwa nie była przez nikogo narzucona, ale stanowiła wyraz fascynacji Franków Rzymem, która jednak nie przejawiała się w odrzucaniu rytu galijskiego, ale w jego twórczej syntezie ze zwyczajami rzymskimi. Dlatego, przekonuje Westwell, powstały *ordines*, które nie były znane w Rzymie, ale powstały za Alpami, gdzie próbowano odtwarzać ryt rzymski, ale tak, aby on był czytelny i możliwy do zaaplikowania w królestwie frankijskim. *Ordines* zatem nie były zestawieniem norm liturgicznych (podobnym do dzisiejszego ogólnego wprowadzenia do mszału rzymskiego – *a script*), ale kreatywną opowieścią o rzymskiej liturgii, ujętą w kategorii czytelne dla frankijskiego odbiorcy (podobnym do opowieści podróżnika, który opisuje „obce” rytę, aby zafascynować nimi swoich rodaków i uczynić je możliwymi do naśladowania – *an arrangement*)¹⁵. Stąd w jednym kodeksie z *ordines* niejednokrotnie były inne teksty o charakterze nieliturgicznym. Rękopisy je zawierające nie są ceremoniałami, które wraz z sakramentarzami stanowiły komplet ksiąg do wykorzystywania w liturgii (jak np. obecnie *Ceremoniał Biskupów* i *Mszał rzymski*), szukanie zaś w nich „czystego” rytu rzymskiego mija się z celem.

Czy uwagi Westwella oznaczają, że OR I uznawane przez Andrieu za tekst wiernie oddający rzymskie zwyczaje liturgiczne nie jest wiarygodnym opisem papieskiej mszy? Po pierwsze, brytyjski badacz odrzuca teorię Romano o tym, iż kodeks sangalleński powstał na podstawie wybrakowanego rękopisu zawierającego OR I. Podziela opinię Andrieu, że przekazuje on wersję krótszą tekstu, która od dłuższej nie różni się tylko brakiem pierwszych 23 rubryk, ale także niektórymi rytami (np. wspomniana powyżej kwestia *immixtio*)¹⁶. Zdaniem Westwella *recension brève* nieodnosząca się

bezpośrednio do mszy wielkanocnej, ale opisująca ogólnie papieską mszę stacyjną, została uzupełniona dodatkowymi rzymskimi szczegółami, które wyraźnie fascynowały Franków i pomagały stworzyć im mentalną mapę Wiecznego Miasta¹⁷.

Uwagi Westwella wpisują się w nurt badań nad relacjami między Rzymem a Frankami prowadzonych przez promotorkę rozprawy doktorskiej badacza, Rosamondę McKitterick, która ostatnio w podobnym duchu poddała analizie kodeksy zawierające *Liber pontificalis*, a zatem serię papieskich biografii od św. Piotra do Stefana V (885–891)¹⁸. Jej zdaniem zainteresowanie tym tekstem było wyrazem fascynacji Franków Rzymem i pozwalało im lepiej poznać Wieczne Miasto – nie tylko jego strukturę, ale także topograficzne szczegóły¹⁹. Ta szczególna cześć wobec Rzymu tłumaczy także inne zjawiska, takie jak umieszczanie informacji na temat nadtybrzańskich kościołów w ewangeliarzach i innych księgach liturgicznych, kult rzymskich świętych i relikwii oraz przenoszenie rzymskich wzorców architektonicznych.

Ta wielowymiarowa „romanizacja” wymagała od Franków zbierania szczegółowych informacji o Rzymie; część z nich wiernie oddawała realia Wiecznego Miasta, część zaś stanowiła owoc *Frankish creativity*. Odróżnienie jednych od drugich jest czasem niemożliwe ze względu na ograniczoną podstawę źródłową. W przypadku papieskiej wczesnośredniowiecznej liturgii ogromna część źródeł powstała za Alpami, stanowi więc frankijską opowieść o rzymskim rycie.

Niemniej, jak zauważył Westwell, ale także Andrieu, OR I miało dla Franków wyjątkowy charakter. Z pewnością inspirowało ono powstawanie kolejnych *ordines*, które brytyjski historyk słusznie nazywa *rewritings* lub *reworkings* OR I (np. OR IV, OR VI, OR IX, OR XV)²⁰. Jego zdaniem to szczególne miejsce OR I można tłumaczyć istniejącą na terenie władztwa frankijskiego tradycją liturgii stacyjnej²¹. Frankowie szukali w rzymskim rycie inspiracji i potwierdzenia własnych praktyk liturgicznych. Równie dobrze jednak OR I mogło mieć dla nich wyjątkowy charakter, bo w ich

¹⁷ Ibidem, 105.

¹⁸ R. MCKITTERICK, *Rome and the Invention of the Papacy. The Liber pontificalis*, Cambridge 2022.

¹⁹ Ibidem, 38–67.

²⁰ WESTWELL, *Roman Liturgy*, 114.

²¹ Ibidem, 106.

¹⁴ A. WESTWELL, *Roman Liturgy and Frankish Creativity. The Early Medieval Manuscripts of the Ordines Romani*, Cambridge University Press 2024, 6–15.

¹⁵ Ibidem, 118.

¹⁶ Ibidem, 27.

przekonaniu opisywało najlepiej papieską mszę, co oczywiście nie oznacza, że OR I jest jej wierną „fotografią”.

Jak widać, OR I kryje w sobie wciąż wiele tajemnic, które może po części wyjaśni Peter Jefferey, mediewista z amerykańskiego University of Notre Dame, który opracowuje nową edycję krytyczną źródła. Z referatu wygłoszonego przezeń w 2020 roku podczas International Medieval Congress w Leeds wynika, że podziela on przekonanie Andrieu o istnieniu dwóch wersji tekstu – krótszej i dłuższej – oraz że jest przekonany o frankijskiej genezie OR I²².

W oczekiwaniu na wyniki prac Jeffreya publikujemy polskie tłumaczenie OR I z objaśnieniami niektórych terminów. Podstawą była oczywiście edycja Andrieu. W tekście zostały zaznaczone różnice w wersji dłuższej i krótszej tekstu (rubryki wersji krótszej różniące się treścią – a nie tylko szczegółami gramatycznymi lub ortograficznymi – od tych z wersji dłuższej zostały oznaczone gwiazdką; jeśli różnice są bardzo niewielkie, zaznaczono je w przypisie). W swojej edycji Andrieu zwrócił uwagę na rubryki znajdujące się tylko w niektórych kodeksach, uznając je za interpolacje. Nie zostały one umieszczone w głównym tłumaczeniu, ale przytoczone (bez podania tłumaczenia i kodeksów) w przypisach. W kwestiach polskiego tłumaczenia terminów (zwłaszcza nazw urzędów) przyjęliśmy rozwiązania przyjęte przez tłumaczy *Liber pontificalis*, choć nie zawsze wydawały się nam słuszne. Do tłumaczenia dodano schematy ilustrujące niektóre części liturgii. Za ich przygotowanie serdecznie dziękuję Michałowi Rogali, alumnowi Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Warszawsko-Praskiej. Jego fachowe rady i ciekawe komentarze były dla mnie bardzo inspirujące.

²² Ibidem, 27, przyp. 27.

Ordo Romanus I

Incipit ordo ecclesiastici ministerii romanae ecclesiae vel qualiter missa caelebratur.

Zaczyna się opis porządku posługi kościelnej Kościoła rzymskiego lub tego, w jaki sposób należy odprawiać mszę.

1. Primum omnium observandum est septem esse regiones ecclesiastici ordinis urbis Romae et unaquaque regio singulos habere diacones regionarios.

1. Po pierwsze, należy przestrześcić tego, że jest siedem rejonów kościelnych w mieście Rzym i każdy z tych rejonów ma swojego diakona rejonowego²³.

2. Et uniuscuiusque regionis acolyti per manum subdiaconi regionarii diacono regionis suae officii causa subduntur.

2. I akolici każdego rejonu poprzez subdiakona rejonowego są podlegli diakonowi rejonowemu na mocy jego urzędu²⁴.

²³ Rzymskie rejony kościelne (*regiones ecclesiastici*) nie były dzielnicami miasta obejmującymi całą przestrzeń wewnątrz murów i nie stanowiły one kontynuacji podziału administracyjnego z czasów cesarstwa (w 7 roku p.n.e. Oktawian August podzielił Rzym na 14 *regiones*). Były to raczej strefy kompetencji diakona odpowiedzialnego za zaopatrzenie i pomoc ubogim. W VI–VII wieku rejony obejmowały najprawdopodobniej następujące części miasta: *regio I* – Awentyn; *regio II* – tereny od Via Appia do Velabro; *regio III* – teren między Eskwilinem a Lateranem; *regio IV* – Wiminał; *regiones V, VI* – najprawdopodobniej tereny Pola Marsowego; *regio VII* – Zatybrze. Zob. SPERA, *Regiones divisit diaconibus*, 462–468.

²⁴ Diakoni rejonowi (*diaconi regionis*) zajmowali się działalnością charytatywną, pomocą ubogim, wdowom, sierotom, chorym i pielgrzymom, administrowali także własnością kościelną. Według *Liber pontificalis* papież Fabian (236–250) ustanowił siedmiu subdiakonów (*subdiaconi regionarii*), aby pomagali diakonom oraz siedmiu notariuszy rejonowych (*notarii regionarii*), którzy sprawowali opiekę nad archiwum i sporządzali dokumentację, a których przełożonym był prymiceriusz: „Wydzielił rejony dla diakonów i ustanowił siedmiu subdiakonów, którzy przypisani zostali siedmiu notariuszom, aby wiernie zebrać akta męczenników (*Hic regiones dividit diaconibus et fecit VII subdiaconos qui septem notariis inminerent, ut gestas martyrum fideliter colligerent*)” – *Liber pontificalis*, t. 1, 37 (LP DUCHESNE, t. 1, 148). Ponadto diakonów i subdiakonów w ich zadaniach wspierali akolici rejonowi (*acolyti regionis*), którzy pełnili funkcje pomocnicze podczas liturgii. Akolitat

3. *Quorum diaconorum si quando quispiam moritur, donec loco eius alius subrogetur, illius regionis acolyti archidiacono oboediunt, quia omnes acolyti, cuiuscumque regionis sunt, causa ecclesiastici officii ad ministerium eius pertinent.*

4. *Quod etiam de sequentibus ordinibus intelligendum est, servata unicuique post eum proprii gradus archidiaconi in sui ordinis ministerio subditis, ut si quis, verbi gratia, vim passus fuerit sive ab ecclesiastico seu a quacumque militari persona, si a sui ordinis primo eius causa ad effectum minime pervenerit, habeat archidiaconus, id est vicarius pontificis, causam, qualiter subditorum sibi quaerelas absque notitia possit explicare pontificis; caetera vero per minores ordines finiantur.*

5. *Nam primo scire oportet, ut, post numerum ecclesiasticarum regionum, sciat, qui voluerit, numerum dierum per ebdomadem, quo*

3. Jeśli któryś z tych diakonów umrze, do momentu zastąpienia go kolejnym, akolici rejonu mają być podlegli archidiaconowi, ponieważ niezależnie do którego rejonu przynależą, od jego posługi są zależni na mocy urzędu kościelnego.

4. To także należy rozumieć w odniesieniu do pełniących kolejne posługi. Wobec każdego znajdującego się [w hierarchii] po stopniu archidiacona, który w posłudze swojego urzędu jest jemu podległy, zachowuje się [zasadę], że, na przykład, jeśli ktoś będzie cierpiał przemoc od duchownego lub jakiegoś żołnierza i przez pierwszego z grona pełniących jego posługę sprawa nie zostanie załatwiona, niech ją rozstrzygnie archidiacon, czyli zastępca papieża; może on odpowiedzieć na zażalenia jemu poddanych bez konieczności informowania o tym papieża; pozostałe zaś sprawy będą rozstrzygane przez pełniących niższe posługi.

5. Przede wszystkim należy wiedzieć, że oprócz liczby rejonów kościelnych istotne jest, aby znać sekwencję dni tygodnia, które według

był ważnym krokiem w karierze kościelnej. Na temat tych urzędów kościelnych zob. T.F.X. NOBLE, *The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680–825*, Philadelphia 1984, 217–221.

ordine circulariter obsequantur: nam prima feria regio tertia, id est paschae, secunda feria regio quarta, tertia feria regio quinta, feria quarta regio sexta, feria quinta regio septima, feria sexta regio prima, sabbato regio secunda ordines proprios tam in processione quam in ecclesia, vel ubicumque eos propria dies ratione sui gradus prisca statutio ire vel ministrare conpulerit, a ministerio pontificis non poterit sine ulla sui deesse excommunicationis vel animadversionis sententia disciplinae.

6. *Quorum ministeria primitus secundum rationem simplicem dupliciter diebus singulis dividuntur, id est in processione apostolici ad stationem et in egressu sacrarii usque ad missarum consummationem.*

7. *Diebus itaque sollempnibus, id est pascha, primo omnes acolyti regionis tertiae et defensores omnium regionum convenientes diluculo in*

porządku cyklicznego winny być przestrzegane [przez kler rejonowy]: i tak w niedzielę, czyli w Wielkanoc, [posługę pełni] trzeci rejon; w poniedziałek – czwarty rejon, we wtorek – piąty rejon, w środę – szósty rejon, w czwartek – siódmy rejon, w piątek – pierwszy rejon, w sobotę – drugi rejon. Są zobowiązani ci, którzy pełnią posługę [w danym regionie], zarówno podczas procesji, jak i w kościele, lub gdziekolwiek indziej, aby przybyli i służyli w wyznaczone dni według swojej rangi i tak jak przewiduje to starożytna zasada. Nikt nie może opuścić posługi podczas liturgii papieskiej bez zaciągnięcia kary ekskomuniki lub upomnienia dyscyplinarnego.

6. Przede wszystkim ich posługa [podczas liturgii] składa się z dwóch części zgodnie z prostą zasadą, tzn. z procesji z tym, który jest następcą Apostołów, do kościoła stacyjnego oraz z [liturgii trwającej] od wyjścia z zakrystii aż do końca mszy²⁵.

7. W dni uroczyste, to jest w Wielkanoc, najpierw wszyscy akolici trzeciego rejonu i defensorzy wszystkich rejonów przybywają

²⁵ W VII–VIII wieku w Rzymie mianem *statio* określano liturgię sprawowaną w wyznaczonym kościele przez papieża – zob. J.F. BALDOVIN, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Roma 1987, 158–166.

patriarchio Lateranensi procedunt pontificem pedestres ad stationem.

8. Stratores autem laici a dextris et a sinistris equi ambulantes ne alicubi titubet.

9. Qui autem eum equitantes praecedunt, hii sunt: diacones, primicerius et duo notarii regionarii, defensores regionarii, subdiaconi regionarii. Procedunt vero divisim turmis, spatium inter se et apostolicum facientes.

10. Post equum vero hi sunt qui equitant: vicedominus, vesterarius, nomenclator atque sacellarius.

11. Unus autem ex acolytis stationariis praecedit pedester equum pontificis gestans sanctum chrisma manu in mappula involuta cum ampulla.

o świcie do Pałacu Laterańskiego i idą procesyjnie przed papieżem do kościoła stacyjnego²⁶.

8. Świeccy stajenni kroczą po prawej i po lewej stronie konia tak, aby nie wahał się, [jak ma iść].

9. Przed nim na koniach jadą: diakoni, prymiceriusz z dwoma notariuszami rejonów, defensorzy rejonów, subdiakoni rejonów. Idą podzieleni na grupy, zostawiając przerwę między nimi a tym, który jest następcą Apostołów.

10. Po koniu [papieskim] jadą konno: vicedominus, westiariusz, nomenclator i sacellariusz²⁷.

11. Jeden z akolitów stacyjnych kroczy przed koniem papieskim, trzymając święte krzyżmo w ampułce owiniętej welonem. O to, aby

²⁶ Defensorzy rejonowi (*defensores regionum*) byli to urzędnicy papiescy, którzy wspomagali diakonów w opiece nad ubogimi, biednymi; reprezentowali interesy pokrzywdzonych przez urzędników. Z upływem czasu uzyskiwali coraz większe uprawnienia takie jak sporządzanie umów, egzekucja testamentów czy rozpatrywanie niektórych spraw sądowych. Na ich czele stał prymiceriusz. Zob. NOBLE, *The Republic of St. Peter*, 222–223. Porządek procesji przedstawia schemat 1.

²⁷ Byli to urzędnicy Pałacu Laterańskiego. Na ich czele stał *vicedominus* czuwający nad rezydencją, a podlegali: westiariusz (*vesterarius*) zajmujący się szatami i przedmiotami liturgicznymi, on też nadzorował kościoły będące sensu stricto własnością papieża; nomenclator (*nomenclator* lub *nomencolator*), którego funkcja nie jest znana (być może zajmował się kwestiami protokołu i rytuału) oraz sacellariusz (*sacellarius*), którego zadaniem było czuwanie nad skarbem papieskim. Zob. NOBLE, *The Republic of St. Peter*, 223–226.

Sed et omnes acolyti absque sacculis et syndones et chrismate non procedunt, quod disponit stationarius.

12. Si quis autem adire voluerit pontificem, si equitat, statim ut eum viderit, descendit de equo et ex latere viae expectat, usquedum ab eo possit audiri.

13. Et, petita ab eo benedictio, discutitur a nomenclatore vel sacellario causa eius et ipsi indicant pontifici et finiunt; quod etiam observabitur etiamsi absque ulla petitione ei quisquam obvius fuerit.

14. Qui vero pedester fuerit, tantummodo loco suo figitur, ut ab eo audiatur vel benedicatur.

15. Die autem resurrectionis dominicae, procedente eo ad Sanctam Mariam, notarius regionarius stat in loco qui dicitur Merolanas et, salutato pontifice, dicit:

In nomine domini nostri Iesu Christi, baptizati sunt hesternae nocte in sancta Dei

żaden z akolitów bez torby, lnianego płótna i krzyżma nie szedł, dba [akolita] stacyjny²⁸.

12. Jeśli ktoś chciałby zbliżyć się na swoim koniu do papieża, natychmiast gdy go zobaczy, winien zejść z konia i na boku poczekać, aż będzie mógł być przez niego wysłuchany.

13. I po tym jak poprosi on o błogosławieństwo, sprawa jego jest rozwiązywana przez nomenclatora lub sacellariusza, którzy to ją przedstawiają papieżowi i rozstrzygają. Porządek ten będzie zachowywany także, gdy ktoś spotka na drodze [papieża], a nie ma petycji [do przedstawienia].

14. Kto zaś będzie pieszo, niech pozostanie na swoim miejscu tak, aby przez papieża mógł być wysłuchany i pobłogosławiony.

15. W dniu Zmartwychwstania Pańskiego, gdy papież jest w drodze do Matki Bożej [Większej], notariusz rejonu staje w miejscu zwanym Merulana i, witając papieża, mówi:

W imię Pana naszego Jezusa Chrystusa, wczoraj w nocy u Matki Bożej

²⁸ Określenie *acolytus stationarius* nie jest do końca jasne. Mogło chodzić o akolitę należącego do kleru kościoła stacyjnego lub o akolitę pełniącego jakąś specjalną funkcję w trakcie procesji poprzedzającej liturgię stacyjną, np. niesienie ampułki z olejem krzyżma.

genetrice Maria infantes masculi numero tanti, feminae tantae.

Respondit pontifex; *Deo gratias.*

Et accepit a sacellario solidum unum; pontifex autem perguit ad stationem.

16. Feria secunda, ad remissa similiter.

17. Feria tertia, in reflexione portici sancti Pauli tantum item qui pedestres absequuntur.

18. In diem vero sanctum paschae, omnes acolyti regionis tertiae simul et defensores omnium regionum conveniunt primo diluculo in patriarchio Lateranensi, ut, dum processerit pontifex, equum illius praecedant.

19. Acolyti autem, qui inde fuerint, observant ut portent chrisma ante pontificem et evangelia, sindones et sacculos et aquamanus post eum, sicut supra diximus.

[Większej] zostało ochrzczonych tylu chłopców i tyle dziewczynek.

Odpowiada papież: *Bogu niech będą dzięki.*

I przyjmuje od sacellariusza jednego solida, papież zaś kieruje się dalej do kościoła stacyjnego²⁹.

16. W poniedziałek podobnie w okolicy św. Piotra³⁰.

17. We wtorek w kolumnadzie dziedzińca św. Pawła, dotyczy to tylko przybyłych pieszo.

18. W świętym dniu Wielkanocy wszyscy akolici rejonu i defensorzy wszystkich rejonów przybywają o świcie do Pałacu Laterańskiego, aby podczas procesji papieskiej iść przed jego koniem.

19. Akolici zaś, którzy są stamtąd, niech troszczą się, aby niesione było przed papieżem krzyżmo, za nim zaś ewangeliarz, lniane płótna, worki i miska do umycia rąk, tak jak to rzekliśmy wcześniej.

²⁹ Spotkanie to dokonywało się na Via Merulana, która jednak w VIII wieku biegła inaczej niż obecna łącząca w linii prostej Lateran z Santa Maria Maggiore. Zob. L. RICHARDSON, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore–London 1992, 131.

³⁰ Chodzi o jakąś lokalizację w pobliżu bazyliki św. Piotra. Określenie *iuxta remissam* używa także autor *Liber pontificalis – Liber pontificalis*, t. 1, 216 (LP DUCHESNE, t. 1, 441).

20. Apostolum autem subdiaconus qui lecturus est sub cura sua habebit, evangelium archidiaconus.

21. Aquamanus, patena cottidiana, calicem, sciffos et pugillares et alios aureos et gemelliones argenteos, colatorio argenteo et aureo et alio maiore argenteo, amas argenteas, cantatorio et caetera vasa aurea et argentea, cereostata aurea et argentea de ecclesia Salvatoris per manum primi mansionarii sumunt et baiuli portant.

22. Diebus vero festis, calicem et patenam maiores et evangelia maiora de vestiario dominico exeunt sub sigillo vesterarii per numerum gemmarum, ut non perdantur.

23. Sellam pontificis cubicularius laicus praecedens deportat, ut parata sit dum in sacrario venerit.

20. Subdiakon niech zadba o księgę epistoły, z której będzie czytał, archidiakon zaś o ewangeliarz³¹.

21. Gońcy z rąk przełożonego mansjonarzy niech wezmą z kościoła Zbawiciela i zanosą: miskę, codzienną patenę, kielich, czary i fistule oraz inne złote i srebrne misy, sitko srebrne i złote i jeszcze większe srebrne, i inne złote i srebrne naczynia, świeczniki złote i srebrne³².

22. W dni świąteczne duży kielich i duża patena oraz duży ewangeliarz niech zostaną wzięte z szafy papieskiej znajdującej się pod pieczęcią westiariusza ze względu na ilość drogocennych kamieni, aby nie zaginęły.

23. Krzesło papieskie niech kubikulariusz zaniesie wcześniej tak, aby było gotowe, gdy [papież] wejdzie do zakrystii³³.

³¹ Księga epistoły była to księga liturgiczna zawierająca teksty pierwszego czytania. Zob. E. PALAZZO, *A History of Liturgical Books: from the beginning to the thirteenth century*, Collegeville 1998, 89–100.

³² Fistula był to rodzaj metalowej słomki służącej do przyjmowania Komunii św. pod postacią wina. Mansjonarz zaś był to urzędnik Pałacu Laterańskiego, którego zadania nie są znane. Najprawdopodobniej był współpracownikiem westiariusza. Zob. NOBLE, *The Republic of St. Peter*, 224–226.

³³ Kubikulariusz (*cubicularius*) był to urzędnik Pałacu Laterańskiego, który zajmował się służbą papieżowi w jego prywatnych komnatach czy też podczas podróży. Często ta funkcja otwierała drogę do dalszej kariery kościelnej. Zob. NOBLE, *The Republic of St. Peter*, 224.

24. Denuntiata statione diebus festis, primo mane praecedit omnis clerus apostolicum ad ecclesiam, exceptis his qui in obsequio illius comitantur ut supra diximus, et expectantes pontificem in ecclesia cum supplementario et baiulis et reliquis qui cruces portant, sedentes in presbiterio, episcopi quidem ad sinistram intransibus, presbiteri vero in dexteram, ut, quando pontifex sederit, ad eos respiciens, episcopos in dexteram sui, presbiteros vero ad sinistram contueatur.

24*. Ordo romanae ecclesie denuntiatione statutis diebus festis. Prima mane praecedit omnis clerus apostolicus ad ecclesiam ubi statio antea fuerit denuntiata exceptis his

24. Po ogłoszeniu w dni świąteczne kościoła stacyjnego, z samego rana całe duchowieństwo udaje się przed następcą Apostołów do kościoła, z wyjątkiem tych, którzy z szacunkiem będą mu towarzyszyć, jak to powiedzieliśmy powyżej. Czekają oni na papieża w kościele razem z suplementariuszem i gońcami i pozostałymi, którzy trzymają krzyże, siedzą w prezbiterium, biskupi na lewo od wchodzących, prezbiterzy zaś na prawo od wchodzących; tak że papież, gdy usiądzie, patrząc na nich, będzie miał biskupów po swojej prawej stronie, a prezbiterów po lewej³⁴.

24*. Porządek Kościoła rzymskiego w ogłoszone ustalone dni świąteczne. Z samego rana całe duchowieństwo apostolskie udaje się do kościoła, który został wcześniej

³⁴ Bezpośrednio do kościoła, bez udziału w procesji, mieli udać się: suplementariusz (*supplementarius*), który prawdopodobnie zajmował się rozdzielaniem jałmużny (zob. R.E. REYNOLDS, *Clerics in the Early Middle Ages: Hierarchies and Functions*, w: IDEM, *Clerics in the Early Middle Ages: Hierarchy and Image*, Aldershot-Brookfield 1999, 1–31); trzymający krzyże (*cruces portantes* lub *staurofori*), którzy mieli przynieść do kościoła tzw. krzyże stacyjne, przechowywane w kościele św. Anastazji u stóp Palatynu, noszone podczas procesji pokutnych (zob. S. DE BLAAUW, *Following the Crosses: the Processional Cross and the Typology of Processions in Medieval Rome*, w: *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, red. P. POST, G. ROUWHORST, L. VAN TONGEREN, A. SCHEER, Leuven 2001, 319–343), biskupi siedmiu diecezji podmiejskich (Ostia, Albano, Palestrina, Porto, Silva Candida, Gabi i Velletri) oraz prezbiterzy 25 (potem 28) kościołów tytularnych (tzw. *tituli*), były to świątynie rozsiane po całym mieście, pobudowane na terenie prywatnym (stąd nazwa *titulus*), w których wspomniani prezbiterzy pełnili funkcje duszpasterskie. Na czele prezbiterów stał archiprezbiter (zob. S. KUTTNER, *Cardinalis: the History of a Canonical Concept*, „Traditio” 3 (1945), 129–214).

qui obsequio illius comittantur, et expectantes pontificem in ecclesia sedentes in presbiterio, episcopi quidem ad sinistram intransibus, presbiteri vero ad dexteram, ut, quando pontifex sederit, ad eos respiciens, episcopos ad dexteram suam, presbiteros vero ad sinistram contueatur³⁵.

25. Sed dum venerit pontifex prope ecclesiam, exeuntes acoliti et defensores ex regione illa cuius dies ad officium fuerit in obsequio praestolantur eum in loco statuto, antequam veniat ubi discensurus est³⁶.

26. Similiter et presbiter tituli vel ecclesiae ubi statio fuerit, una cum maioribus domus ecclesiae romanae, vel pater diaconiae, si tamen illa ecclesia diaconiae fuerit, cum subdito sibi presbitero et mansionario tymiamaterium deferentibus in obsequium illius inclinato capite dum venerit.

ogłoszony jako stacyjny, z wyjątkiem tych, którzy z szacunkiem będą [papieżowi] towarzyszyć. Czekają oni na papieża w kościele, siedząc w prezbiterium, biskupi na lewo od wchodzących, prezbiterzy zaś na prawo od wchodzących; tak że papież, gdy usiądzie, patrząc na nich, będzie miał biskupów po swojej prawej stronie, a prezbiterów po lewej.

25. Gdy papież zbliży się do kościoła, wyjdą mu naprzeciw akoliti i defensorzy rejonu, odpowiedzialnego tego dnia za liturgię, i posłusznie będą czekać na niego w ustalonym miejscu, zanim on przybędzie na miejsce, gdzie zejdzie [z konia].

26. Podobnie prezbiter tytularny lub kościoła stacyjnego razem z urzędnikami pałacu papieskiego lub z przełożonym diakonii, jeśli kościół ten ma status diakonii, z podległym sobie prezbiterem i mansjonarzem trzymającymi kadzidło, kłania się jemu na znak szacunku, gdy on przybędzie³⁷.

³⁵ Jest to pierwsza rubryka wersji krótszej.

³⁶ Wersja krótsza różni się w tym punkcie od wersji dłuższej, choć sens rubryki jest identyczny: *At vero pontifice iuxta ecclesiam veniente, acoliti et defensores ex regione illa cuius dies ad officium venerit in obsequium prestulantes eum in loco statuto, antequam veniat ubi discensurus a sella eius*.

³⁷ W każdym kościele tytularnym funkcje duszpasterskie sprawował prezbiter (zwany *presbyter prior* lub *presbyter tituli*), którego wspomagało zazwyczaj dwóch lub trzech innych księży. Czasami kościół był punktem centralnym okręgu zwanego diakonią (*diaconia*). Były to centra pomocy charytatywnej, ale nie prowadzone przez kler miasta (a zatem

27. Acolytus quidem cum defensoribus primum, deinde presbiter cum suis, petita benedictione, divisus hinc inde partibus, prout militant, praecedunt pontificem usque ad ecclesiam.

28. Advocatores autem ecclesiae stant quidem cum maioribus, non autem praecedunt cum eis, sed ipsi tantummodo sequuntur sellarem pontificis cum acolyto qui aquamanus portat, quem semper necesse est sequi pontificem, usquedum ad altare ascendit, paratus sub humero in presbiterio, quando vocetur a subdiacono regionario ad aquam dandam.

29. Cum vero ecclesiam introierit pontifex, non ascendit continuo ad altare sed prius intrat in secretario, sustentatus a diaconibus, qui eum susceperint de sellario descendente, ubi, dum intraverit, sedet in sella sua et diaconi, salutato pontifice,

27. Najpierw akolita z defensorami, potem prezbiter z swoimi [współpracownikami] poprosiwszy o błogosławieństwo, dzielą się na dwa rzędy, zgodnie z tym, jaką posługę pełnią i idąc przed papieżem, udają się w kierunku kościoła.

28. Adwokaci kościoła stoją zaś z urzędnikami [pałacu papieskiego], nie idą jednak z nimi, lecz tylko podążają za krzesłem papieża i akolitą, który niesie miskę. On to musi iść za papieżem, aż ten dojdzie do ołtarza, winien [czekać] gotowy w presbiterium z miską pod ramieniem, aż zostanie wezwany przez subdiakona rejonu, aby podać wodę³⁸.

29. Kiedy papież wchodzi do kościoła, nie podchodzi od razu do ołtarza, ale wcześniej wchodzi do zakrystii, podtrzymywany przez subdiakonów, którzy mu pomogli zejść z siodła. Kiedy papież wchodzi, siada na swoim krześle i diakoni, po-

nie miały one nic wspólnego z diakonami), ale przez mnichów. Zob. H. DEY, *Diaconiae, xenodochia, hospitalia and monasteries: 'social security' and the meaning of monasticism in early medieval Rome*, „Early Medieval Europe” 16 (2008), 4, 398–422.

³⁸ Tekst sugeruje, że adwokaci i defensorzy to dwa różne kolegia. Nie jest jednak jasne, jaka była między nimi różnica. Zob. REYNOLDS, *Clerics in the Early Middle Ages*, 10. Może określenie to jest dodatkiem frankijskim, biorąc pod uwagę znaczenie adwokatów w epoce karolińskiej zob. J.R. LYON, *Corruption, Protection and Justice in Medieval Europe. A Thousand-Year History*, Cambridge 2022, 23–62.

egrediuntur secretario et ante fores eiusdem mutant vestimenta sua.

30. Et parat evangelium qui lecturus est; reserato sigillo, ex praecepto archidiaconi, super planetam acolyti, et si necesse fuerit propter maiora evangelia duobus acolytis super planetam tenentibus, parat evangelium³⁹.

31. Quo facto, acolytus defert evangelium usque ante altare in presbiterio, precedente eum subdiacono sequente, qui, eum de super planeta illius suscipens, manibus suis honorifice super altare ponat⁴⁰.

32. Nam, egredientibus diaconibus de secretario, remanent cum pontifice primicerius, secundicerius, primicerius defensorum, notarii regionarii, defensores regionarii, subdiaconi et subdiaconus sequens, qui

witawszy go, wychodzą z zakrystii i przed drzwiami zmieniają swoje szaty.

30. Ten, kto ma czytać, przygotowuje ewangeliarz; po zdjęciu pieczęci z polecenia archidiacona, kładzie ewangeliarz na szacie akolity; a jeśli jest to niezbędne ze względu na duży ewangeliarz, kładzie on go na szacie trzymanej przez dwóch akolitów.

31. To uczyniwszy, akolita niesie ewangeliarz aż przed ołtarz w presbiterium, idąc za subdiakonem pomocniczym, który odebrałszy z jego szaty [ewangeliarz], swoimi rękami kładzie go z czcią na ołtarzu.

32. Gdy diakoni wychodzą z zakrystii, zostają z papieżem prymiceriusz i sekundiceriusz [notariuszy], prymiceriusz defensorów, notariusze rejonów, defensorzy rejonów, subdiakoni, subdiakon pomocniczy,

³⁹ W wersji krótszej ten punkt brzmi trochę inaczej: *Et parat evangelium qui lecturus est; reserato sigillo, ex praecepto archidiaconi, super planetam acolyti, tenente eo, parat evangelium*. Na temat planety jako stroju liturgicznego zob. M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, t. 1, Milano 1964, 596–607. Ze względu na inne użycie tej szaty we wczesnośredniowiecznej liturgii nie tłumaczymy jej jako *ornat*. Plan kościoła Santa Maria Maggiore, w którym celebrowana była msza opisana w OR I, przedstawia schemat 2.

⁴⁰ Funkcję *subdiaconus sequens* tłumaczymy jako „subdiakon pomocniczy”. Był to najprawdopodobniej duchowny, który dopiero co został promowany z funkcji akolity na funkcję subdiakona. Sugeruje to termin *sequens*, który może być tłumaczeniem greckiego słowa ἀκόλουθος, czyli akolita. Ponadto funkcje subdiakona pomocniczego miały charakter subsydiarny. Zob. C.F. ATCHLEY, *Ordo Romanus Primus*, London 1905, 38.

tenet pallium pontificis in brachio suo super planeta in sinistro brachio cum acus⁴¹.

32*. Nam, egredientibus diaconibus de secretario, remanent cum pontifice primicerius defensorum, notarii regionarii, defensores regionarii, subdiaconi et subdiaconus sequens, qui tenet pallium cum aqua ponat in sinistro brachio super planeta⁴².

33. Pontifex autem per manus subdiaconorum regionariorum mutat vestimenta sollemniter hoc ordine: defert ea plicata cubicularius tonsoratus, accepta a manibus ostiarii, iuxta caput scamni, subdiacono regionario⁴³.

który trzyma w ręku swoim paliusz papieski na szacie, w lewym zaś ręku szpilę.

32*. Gdy diakoni wychodzą z zakrystii, zostają z papieżem prymiceriusz defensorów, notariusze rejonów, defensorzy rejonów, subdiaconi, subdiakon pomocniczy, który trzyma paliusz ze szpilami i nakłada go na lewe ramię na szatę.

33. Papież zaś z pomocą subdiaconów przywdziewa szaty uroczyste w tym porządku: kubikulariusz z tonsurą trzyma je złożone, po tym jak przekazał mu je ostiariusz, na końcu ławki [je daje] subdiakonowi rejonowemu.

⁴¹ Terminy „prymiceriusz” i „sekundiceriusz” oznaczały pierwszego i drugiego co do ważności członka kolegium notariuszy lub defensorów. Prymiceriusz notariuszy wraz z archidiakonem i archiprezbiterem zarządzali Kościołem rzymskim w okresie *sede vacante*. Zob. NOBLE, *The Republic of St. Peter*, 23.

⁴² Tekst wersji krótszej jest dużo bardziej niejasny. Nie wiadomo, czy subdiakon pomocniczy nakłada paliusz papieżowi na ramię, czy trzyma go na swoim ramieniu. Ponadto nie jest jasne, czy słowo *aqua* oznacza wodę, czy może, jak sugerujemy w tłumaczeniu, jest to błąd gramatyczny i chodzi o liczbę mnogą rzeczownika *acus*, oznaczającego szpilę.

⁴³ Ostiariusz (*ostiarius* lub *ianitor*) była to funkcja znana jeszcze w czasach przedchrześcijańskich, oznaczała niewolnika, który miał otwierać i zamykać drzwi domu. Od IV w. ostiariusze są obecni w źródłach chrześcijańskich; są to duchowni otwierający i zamykający kościół i strzeżący w nim porządku. Zob. M. SANADER, D. DEMICHELI, *The Early Christian Service of Ostiarius on an Unpublished Sarcophagus with the Inscriptions from Šuplja Crkva site in Solin (Salona)*, w: *Illyrica Antiqua. In Honorem Duje Rendić-Miočević*, red. D. DEMICHELI, Zagreb 2017, 253–264 (zwłaszcza 253–255).

34. Et tunc ceteri subdiaconi regionarii secundum ordinem suum accipiunt ad induendum pontificem ipsa vestimenta, alius lineam, alius cingulum, alius anagolaium, id est amictum, alius lineam dalmaticam et alius maiorem dalmaticam et alius planetam et sic per ordinem induunt pontificem.

35. Primicerius autem et secundicerius componunt vestimenta eius, ut bene sedeant.

36. Novissime autem quem voluerit domnus pontifex de diaconibus vel subdiaconibus, cui ipse iusserit, sumit de manu subdiaconi sequentis pallium et induit super pontificem et configit eum cum acus in planeta retro et ante et in humero sinistro et salutatur domno, dicit: *Iube, domne, benedicere*. Respondet: *Salvet nos dominus. Amen*.

37. Deinde subdiaconus regionarius, tenens mappulam pontificis in sinistro brachio super planetam revolutam, exiens ad regiam secretarii, dicit: *Scola*. Respondet: *Adsum*. Et ille: *Quis psallit?* Respondet: *Ille et Ille*.

38. Et rediens ad pontificem subdiaconus porrigit ei mappulam, inclinans se ad genua ipsius, dicens: *Servi*

34. Potem pozostali subdiaconi rejonowi według swojego porządku otrzymują szaty do ubrania papieża: jeden albę, drugi *cingulum*, inny *angolaius*, czyli humerał, inny lnianą dalmatykę, inny większą dalmatykę, inny planetę; i w tym porządku ubierają papieża.

35. Prymiceriusz i sekundiceriusz poprawiają jego szaty, aby dobrze były ułożone.

36. W końcu jeden z diaconów lub subdiaconów, wyznaczony przez papieża, przyjmuje z rąk subdiakona pomocniczego paliusz i nakłada go papieżowi oraz przypina go szpilą do planety z przodu i z tyłu i pozdrawia papieża: *Pobłogosław mnie, ojczy. Odpowiada: Niech Pan nas zachowa. Amen*.

37. Następnie subdiakon rejonu trzymający zwinięty manipularz papieża w lewym ręku na szacie, wychodząc z zakrystii w kierunku kościoła, mówi: *Schola*, Odpowiada: *Jestem*. Na to on: *Kto śpiewa?* Odpowiada: *Ten i ten*.

38. Wróciwszy do papieża, subdiakon podaje mu manipularz, schyla się aż do kolan, mówiąc: *Śludzy*

domini mei talis subdiaconus regionarius legit apostolum et talis de scola cantat.

39. Et iam non licet alterum mutare in loco lectoris vel cantoris. Quod si factum fuerit, archiparafo-nista a pontifice excommunicabitur, id est quartus scholae, qui semper pontifici nuntiat de cantoribus.

40. Qui dum nuntiatum fuerit, statim sequitur quartus scholae subdiaconus, adstans ante faciem pontificis, usquedum ei annuat pontifex ut psallant; cui dum annuerit, statim egreditur ante fores secretarii et dicit: *Accendite.*

41. Qui dum incenderint, statim subdiaconus sequens, tenens tymiamaterium aureum, pro foribus po-

mojego pana, ten subdiakon rejonu czyta epistołę oraz ten z chóru śpiewa.

39. Od tego momentu nie należy zmieniać kogoś innego w miejsce lektora i kantora. Jeśli ktoś by to zrobił, archiparafonista, czyli czwarty z chóru, zostanie ekskomunikowany przez papieża, on bowiem zawsze papieżowi oznajmia, kto będzie kantorem⁴⁴.

40. Kiedy już zostanie ogłoszone, natychmiast czwarty z chóru, który jest subdiakonem, staje przed obliczem papieża, aż do momentu, w którym on mu da znak, aby zaśpiewali. Gdy jemu da znać, natychmiast wychodzi przed drzwi zakrystii i mówi: *Zapalcie.*

41. Kiedy oni zapalą [kadzidło], natychmiast subdiakon pomocniczy trzymający złotą kadzielnicę, przy-

⁴⁴ Początki rzymskiej *schola cantorum* nie są znane. Nie wiadomo, czy była od początku miejscem formacji dzieci i młodzieńców śpiewających w papieskim chórze, czy też pełniła rolę sierocińca dla ubogich dzieci. Wydaje się, że w średniowiecznym Rzymie były dwie *scholae*, jedna w okolicy Lateranu, a druga Watykanu. Najprawdopodobniej starsi chórzyci otrzymywali święcenia niższe (lektorat, akolitat), przełożeni zaś byli subdiakonami. Moderatorzy byli nazywani: *primus (primicerius, prior scholae), secundus, tertius i quartus*. Ten ostatni nosił także tytuł archiparafronisty (*archiparafronista*), gdyż był on odpowiedzialny za osoby nauczające w *schola*, które nazywano parafronistami (*parafronistae*). Zob. J. DYER, *The Schola Cantorum and Its Roman Milieu in the Early Middle Ages*, w: *De musica et cantu. Studien zur Geschichte der Kirchenmusik und der Oper. Helmut Huicke zum 60. Geburtstag*, red. P. CAHN, A.K. HEIMER, Hildesheim–Zürich–New York 1993, 19–40.

nit incensum, ut pergat ante pontificem.

42. Et ille quartus scholae pervenit in presbiterio ad priorem scholae, vel secundum sive tertium, inclinato capite, dicit: *Domne, iubete.*

44. Et mox incipit prior scholae antiphonam ad introitum, quorum vocem diaconi dum audierint, continuo intrant ad pontificem in secretarium⁴⁶.

45. Et tunc pontifex elevans se dat manum dexteram archidiacono et sinistram secundo, vel qui fuerit in ordine; et illi, osculatis manibus ipsius, procedunt cum ipso sustentantes eum⁴⁷.

46. Tunc subdiaconus sequens cum tymiamaterio praecedit ante ipsum, mittens incensum, et sep-

drzwiach nakłada kadzidło, aby stanąć przed papieżem.

42. Czwarty z chóru idzie do presbiterium – do przełożonego chóru lub do drugiego lub do trzeciego – i skłoniwszy głowę, mówi: *Panie, rozkazujcie*⁴⁵.

44. I od razu przełożony chóru zaczyna antyfonę na wejście, gdy tylko diakoni usłyszą ich głosy [czyli chórzystów], natychmiast udają się do zakrystii do papieża.

45. Wtedy papież podnosi się i podaje prawą rękę archidiaconi i lewą diakonowi pomocniczemu lub temu, kto jest następny w hierarchii. Oni, ucaławszy jego dłonie, idą z nim, podtrzymując go.

46. Subdiakon pomocniczy kroczy przed nim z kadzielnicą, okadzając; siedmiu akolitów rejonu, które-

⁴⁵ Określenie *presbiterium* w rzymskich źródłach wczesnośredniowiecznych nie oznaczało tylko miejsca między ołtarzem a tronem znajdującym się w punkcie centralnym absydy, ale także część nawy głównej oddzieloną od wiernych murkiem, ciągnącym się do połowy kościoła. Tę przestrzeń nazywano *solea*, a prowadzącą do niej furtkę *rugae*. Zob. V. SAXER, *Recinzioni liturgiche secondo le fonti letterarie*, „Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome” 59 (2000), 71–79. Por. schemat 2.

⁴⁶ Niektóre rękopisy informują, że w tym momencie liturgii subdiakoni z chóru zdejmują planety: *subdiaconi de scola levant planetas cum sinu*.

⁴⁷ Papież jest podtrzymywany przez drugiego diakona (*diaconus secundus*). Był to najprawdopodobniej jeden z siedmiu diakonów, który posługiwał bezpośrednio przy papieżu razem z archidiaconem.

tem acolyti illius regionis cuius dies fuerit, portantes septem cereostata accensa praecedunt ante pontificem usque ante altare.

47. Sed, priusquam veniant ante altare, diacones in presbyterio exuuntur planetis et suscipit eas subdiaconus regionarius et porrigit illas ad acolytos regionis cuius fuerint diaconi⁴⁸.

48. Et tunc duo acolyti, tenentes capsas cum Sancta apertas, et subdiaconus sequens cum ipsis tenens manum suam in ore capsae ostendit Sancta pontifici vel diacono qui processerit. Tunc, inclinato capite, pontifex vel diaconus salutatur Sancta et contemplatur ut, si fuerit superabundans, praecipiat ut ponatur in conditorio.

49. Tunc peraccedens, antequam veniat ad scolam, dividuntur cereostata, quattuor ad dexteram et tres ad sinistram et pertransit pontifex in caput scolae et inclinatur caput ad altare, surgens et orans et faciens crucem in fronte sua, et dat pacem

go kolej przypada tego dnia, niosąc siedem zapalonych świeczników idą przed papieżem aż przed ołtarz.

47. Zanim jednak dojdą do ołtarza, diakoni znajdujący się w prezbiterium zdejmą szaty, które odbierze subdiakon rejonowy i przekaże je akolitom rejonowym, do których należeli diakoni.

48. Wtedy dwaj akolici, trzymający otwarte cyboria z Najświętszym Sakramentem i subdiakon pomocniczy trzymający na cyboriach swoją rękę, pokazują Najświętszy Sakrament papieżowi lub diakonowi idącemu w procesji. Wtedy papież lub diakon schyliwszy głowę, pozdrawia Najświętszy Sakrament i ocenia, czy jest go za dużo, i czy należy go umieścić w miejscu przechowania.

49. Następnie idąc dalej, zanim dojdzie do chóru, rozdzielają się świeczniki, cztery idą po prawej stronie, a trzy po lewej, papież zaś przechodzi przed chórem, skłania głowę w stronę ołtarza, po czym prostuje się, modli i czyni znak krzy-

uni episcopo de ebdomadariis et archipresbitero et diaconibus omnibus.

50. Et respiciens ad priorem scolae annuit ei ut dicat *Gloriam*; et prior scolae inclinatur se pontifici et inponit. Quartus vero scolae praecedit ante pontificem, ut ponatur oratorium ante altare; et accedens pontifex oratur super ipsum usque ad repetitionem versus.

51. Nam diaconi surgunt quando dicit: *Sicut erat*, ut salutent altaris latera, prius duo et duo vicissim redeuntes ad pontificem. Et surgens pontifex osculatur evangelia et altare et accedit ad sedem et stat versus ad orientem.

52. Scola vero, finita antiphona, inponit *Kyrielesion*. Prior vero scolae custodit ad pontificem, ut ei annuat

za na swoim czole. Następnie przekazuje pokój jednemu z biskupów hebdomadariuszy, archiprezbiterowi i wszystkim diakonom⁴⁹.

50. Spojrzawszy na przełożonego chóru, daje mu znak, aby zaczął śpiewać *Chwała*, przełożony chóru kłania się papieżowi i robi, co mu polecono. Czwarty z chóru wyprzedza papieża, aby ustawić przed ołtarzem klęcznik; po dojściu papież modli się na nim aż do powtórzenia antyfony⁵⁰.

51. Następnie diakoni wstają, gdy mówi się *Jak była*, aby najpierw we dwóch oddać cześć ołtarzowi, a [potem] we dwóch wracają do papieża. Powstawszy, papież całuje ewangeliarz i ołtarz i udaje się do tronu, gdzie stoi zwrócony ku wschodowi.

52. Po tym jak chór skończy antyfonę, zaczyna *Kyrie eleison*. Przełożony chóru spogląda na papieża,

⁴⁸ W wersji krótszej ten punkt brzmi inaczej, choć sens tekstu jest identyczny: *Diaconi vero, priusquam veniat ante altare, infra presbiterio exuunt se planetis et suscipit eas subdiaconus regionarius et porrigit illas ad acolytos regionis cuius fuerint diaconi.*

⁴⁹ Każdy z siedmiu biskupów podrzymskich miejscowości był zobowiązany odprawiać mszę w bazylice laterańskiej i watykańskiej. Biskup, którego kolej przypadała w danym tygodniu, był nazywany *episcopus ebdomadarius*. Zob. KUTTNER, *Cardinalis*, 148–149.

⁵⁰ Nie jest jasne, co oznacza termin *oratorium*. Być może chodzi tu o klęcznik lub dywanik. Zob. J.F. ROMANO, *Liturgy and Society in Early Medieval Rome*, London–New York 2016, 257.

quando vult mutare numerum laetaniae et inclinat se pontifici⁵¹.

53. Quam dum finierint, incipit pontifex *Gloria in excelsis Deo*, si tempus fuerit, et non sedit antequam dicant, post orationem primam, *Amen*.

53*. Quando vero finierint, dirigens se pontifex contra populum incipit *Gloria in excelsis Deo*. Et statim regerat se ad orientem usquedum finiatur. Post hoc dirigens se iterum ad populum dicens: *Pax vobis*, et regerans se ad orientem dicit: *Oremus*, et sequitur oratio. Post finitam sedit. Similiter episcopi vel presbiteri sedent⁵².

aby mu wskazał, kiedy chce zmienić liczbę inwokacji litanijnych i kłania się papieżowi.

53. Kiedy [chór] kończy, papież intonuje *Chwała na wysokości Bogu*, jeśli przewiduje to okres liturgiczny, i nie siada zanim nie zostanie powiedziane *Amen* na zakończenie pierwszej oracji.

53*. Kiedy zaś skończą, zwraca się papież w stronę ludu i intonuje *Chwała na wysokości Bogu*. I natychmiast odwraca się w stronę wschodu. Następnie ponownie zwraca się do ludu, mówiąc *Pokój wam*, i zwróciwszy się ku wschodowi, mówi: *Módlmy się*, i odmawia orację. Po jej zakończeniu siada. Podobnie siadają biskupi i prezbiterzy.

⁵¹ W niektórych kodeksach mowa jest o tym, że w tym momencie akolici ustawiają kandelabry na ziemi – w jednym rzędzie, trzy po prawej i trzy po lewej stronie nawy głównej, a jeden pośrodku: *Et continuo acoliti ponunt cereostata in pavimento ecclesiae, tres quidem in dexteram partem et tres in sinistram, unum vero in medio, in spatio quod est inter*.

⁵² Różnica między wersją krótszą a dłuższą wynika z przestrzeni liturgicznej, w której była celebrowana msza. Zgodnie ze zwyczajem modlitwy odmawiano zawsze *ad orientem*. W przypadku mszy oznaczało to, że jeśli absyda kościoła była skierowana ku wschodowi, celebrans musiał na każdą orację odwracać się tyłem do wiernych i tylko nieliczne teksty recytował zwrócony twarzą do wiernych; celebrował wtedy tyłem do zgromadzenia (taką sytuację zakłada wersja krótsza). Jeśli zaś absyda kościoła była zwrócona w kierunku zachodnim, celebrans nie musiał się odwracać, bo zawsze był skierowany ku wschodowi; celebrował wtedy zwrócony do zgromadzenia (taką sytuację zakłada wersja dłuższa). Zob. S. DE BLAAUW, *In view of the light. A Hidden Principle in the Orientation of Early Christian Church Building*, w: *Medieval Art. The Routes of Liturgical Space*, red. P. PIVA, London 2012, 15–45.

55. Et tunc ascendunt subdiaconi regionarii ad altare, statuentes se ad dexteram sive sinistram altaris⁵³.

56. Subdiaconus vero qui lecturus est, mox ut viderit post pontificem episcopos vel presbiteros resedentes, ascendit in ambonem et legit⁵⁴.

57. Postquam legerit, cantor cum cantatorio ascendit et dicit responsum. Si fuerit tempus ut dicat *Alleluia*, bene; sin autem, tractum; sin minus, tantummodo responsum⁵⁵.

55. Następnie podchodzą do ołtarza subdiakon rejonowi i zajmują miejsca po prawej i lewej stronie ołtarza.

56. Subdiakon zaś, który ma czytać, gdy tylko zobaczy, że usiadł papież, a za nim biskupi i prezbiterzy, podchodzi do ambony i czyta.

57. Po zakończeniu czytania kantora z kancjonałem podchodzi [do ambony] i śpiewa responsorium. Jeśli pozwala okres liturgiczny, aby zaśpiewał *Alleluja*, niech to robi; jeśli nie, niech śpiewa tractus, a jeśli nie, to niech tylko zaśpiewa responsorium.

⁵³ Niektóre kodeksy zawierają przepis (w wydaniu Andrieu jest to rubryka nr 54) mówiący o przestawieniu świec tak, aby stały w rzędzie pośrodku kościoła oraz że diakoni i subdiakoni winni zdjąć planety (tymczasem mówi o tym już rubryka 47): *Et tunc tolluntur cereostata de loco in quo prius steterant, ut ponantur in una linea per mediam ecclesiam. Interea diaconi, si tempus fuerit, levant planetas in scapulas et stant iuxta pontificem; similiter et levant subdiaconi, sed cum sinu*.

⁵⁴ Z tekstu wynika, że podczas liturgii słowa używano tylko jednej ambony. Często znajdowała się ona w pewnym oddaleniu od ołtarza, mniej więcej w połowie części oddzielonej murkiem, zwanej *solea*. Na ambonę prowadziły schodki. Zob. S. DE BLAAUW, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*, t. I, Città del Vaticano 1994, 87. Por. schemat 3.

⁵⁵ W wersji krótszej rubryka ta brzmi: *Deinde ascendit alius cum cantatorio, dicit responsum. Deinde alius Alleluia*. W niektórych kodeksach po tejsze rubryce znajduje się informacja (w wydaniu Andrieu jest to rubryka nr 58), że po śpiewie *Alleluja* diakon się przygotowuje do odczytania Ewangelii, a jeśli nie ma diakona, jego funkcje pełni prezbiter: *Ad completionem autem Alleluia vel responsorii parant se diaconi ad evangelium legendum. Si autem diaconus ibidem non fuerit, presbiter sicut diaconus stat iuxta pontificem, sed non relevata planeta; at, ubi evangelium legere debet, ibis e parat ubi et diaconus. Sed statim ubi perlegerit evangelium et venerit ante altare, revestit planeta et ornat altare sicut diaconus*.

59. Deinde diaconus osculans pedes pontificis et tacite dicit ei pontifex: *Dominus sit in corde tuo et in labiis tuis*. Deinde venit ante altare et, osculatis evangeliiis, levat in manus suas codicem et procedunt ante ipsum duo subdiaconi regionarii levantes tymiamaterium de manu subdiaconi sequentis, mittentes incensum, et ante se habentes duos acolytos portantes duo cereostata; venientes ad ambonem dividuntur ipsi acolyti ante ambonem et transeunt subdiaconi et diaconus cum evangelia per medium eorum.

59*. Deinde diaconus osculans pedes pontificis venit ante altare et, osculatis evangeliiis, levat eum in manus suas et procedunt ante ipsum duo subdiacones regionarii levantes thimiamatherium de manu subdiaconi sequentes, mittentes incensum, et ante se habentes duos acolytos portantes duo cereostata; venientes ad ambone dividuntur ipsi acolyti ut per medium eorum subdiaconi et diaconi transeant⁵⁶.

59. Następnie diakon całuje stopę papieża, który szeptem do niego mówi: *Pan niech będzie w sercu twoim i na ustach twoich*. Następnie [diakon] idzie przed ołtarz, całuje ewangeliarz, bierze w ręce księgę i idzie za subdiakonami rejonowymi, którzy odebrali od subdiakona pomocniczego trybularz i [krocza], okadzając, mając przed sobą dwóch akolitów niosących dwa świeczniki; doszedłszy do ambony, dzielą się tak, że akolici stoją przed amboną, a subdiaconi i diakon z ewangeliarzem przechodzą [do ambony] między nimi.

59*. Następnie diakon całuje stopę papieża, idzie przed ołtarz, całuje ewangeliarz, bierze go w ręce i idzie za subdiakonami rejonowymi, którzy odebrali od subdiakona pomocniczego trybularz i [krocza], okadzając, mając przed sobą dwóch akolitów niosących dwa świeczniki; doszedłszy do ambony rozdzielają się akolici tak, że między nimi przechodzą subdiaconi i diaconi.

61. Ille qui absque tymiamaterio est, vertens se ad diaconem porrigit ei brachium suum sinistrum, in quo ponit evangelium, ut manu subdiaconi aperiat eum locus in quo signum lectionis positum fuerit.

62. Et, interposito digito suo, diaconus in loco lectionis ascendit ad legendum et illi duo subdiaconi redeunt stare ante gradum discensionis ambonis.

63. Finito evangelio, dicit pontifex: *Pax tibi. Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo*.

64. Descendente autem diacono, subdiaconus qui prius aperuerat, recipit evangelium et porrigit eum subdiacono sequenti, qui in filo stat; quod tenens ante pectus suum super planetam porrigit osculandum omnibus per ordinem graduum qui steterint.

65. Et post hoc praeparato acolyto in poio iuxta ambonem cum capsula in qua subdiaconus idem ponit evangelium ut sigilletur. Acolytus autem regionis eiusdem cuius et subdiaconus est revocat evangelium ad Lateranis.

61. [Subdiakon] niemający w ręku trybularza, zwraca się ku diakonowi i wyciąga ku niemu lewą rękę, do której diakon zbliża ewangeliarz tak, aby ręką subdiakona zostało otwarte miejsce, które zostało zaznaczone po to, by je odczytać.

62. Diakon w miejsce lektury wkłada palec i wchodzi na miejsce, z którego ma czytać; subdiaconi zaś cofają się tak, aby stanąć przed stopniem ambony.

63. Po zakończonej Ewangelii, papież mówi: *Pokój z tobą. Pan z wami. I z duchem twoim*.

64. Po zejściu diakona [z ambony] subdiakon, który wcześniej otwierał [księgę], odbiera ewangeliarz i podaje go subdiakonowi pomocniczemu, który stoi obok; on to trzymając księgę przez szatę, podaje ją wszystkim do ucałowania, w takim porządku, w jakim stali.

65. Następnie do akolity przygotowanego ze szkatułą u stopnia ambony podchodzi subdiakon i umieszcza [w szkatule] ewangeliarz, aby go zamknąć pod pieczęcią. Akolita rejonu zaś tego samego co subdiakon znosi ewangeliarz na Lateran.

⁵⁶ Niektóre kodeksy zawierają rubrykę (w wydaniu Andrieu jest to rubryka nr 60) informującą, że diakon przed odczytaniem Ewangelii winien oddać cześć biskupom i prezbiterom: *Et cum transierit cum evangelia ante episcopos inclinans se ad eos, illi dant ei benedictionem ita: Dominus tecum. Post haec, inclinans se ad presbiteros et illi dicunt: Spiritus domini super te.*

65*. Deinde ponitur in capsula, ut sigilletur, et ab acolyto eiusdem regionis cuius subdiaconus est reportatur ad locum suum.

67. Deinde, pergente diacono ad altare, stante acolyto cum calice et corporale super eum, levat calicem in brachio sinistro et porrigit diacono corporalem, ut accipiat de super calicem, et ponit eum super altare a dextris, proiecto capite altero ad diaconem secundum ut expandant⁵⁷.

68. Tunc ascendunt ad sedem primicerius et secundicerius et primicerius defensorum, cum omnibus regionariis et notariis; subdiaconus vero cum calice vacuo sequitur archidiacono.

69. Pontifex autem descendit ad senatorium, tenente manum eius dexteram primicerio notariorum et primicerio defensorum sinistram, et

65*. Następnie [ewangeliarz] jest umieszczany w szkatule i zostaje zaniesiony na swoje miejsce przez akolitę z tego samego rejonu co subdiakon.

67. Następnie diakon udaje się do ołtarza, gdzie stoi akolita z kielichem nakrytym korporałem; [akolita] trzymając kielich w lewej ręce, przybliży do diakona korporał, aby go zdjął z kielicha; ten kładzie go na ołtarzu po prawej stronie, skierowany ku diakonowi pomocniczemu tak, aby tamten mógł go rozłożyć.

68. Wtedy do tronu przystępują prymiceriusz i sekundiceriusz [notariuszy], prymiceriusz defensorów, ze wszystkimi [defensorami] rejonowymi i notariuszami. Subdiakon zaś z pustym kielichem idzie za archidiaconem.

69. Papież schodzi [z tronu] ku części przeznaczonej dla arystokracji, jego prawą rękę podtrzymuje prymiceriusz notariuszy, a lewą pry-

⁵⁷ Niektóre kodeksy zawierają rubrykę (w wydaniu Andrieu jest to rubryka nr 66) informującą, że akolici przestawiają świece za ołtarz: *Ceteri vero acoliti sumentes cereostata ponent ea retro altare per ordinem.*

suscipit oblationes principum per ordinem archium.

70. Archidiaconus post eum suscipit amulas et refundit in calice maiore, tenente eum subdiacono regionario, quem sequitur cum sciffo super planetam acolytus, in quo calix impletus refunditur.

71. Oblationes a pontifice suscipit subdiaconus regionarius et porrigit subdiacono sequenti et subdiaconus sequens ponit in sindone quam tenent duo acolyti.

72. Reliquas oblationes post pontificem suscipit episcopus hebdomadarius, ut ipse manu sua mittat eas in sindone qui eum sequitur.

73. Post quem diaconus, qui sequitur post archidiaconem, suscipit amulas et manu sua refundit in sciffum.

miceriusz defensorów. Następnie przyjmuje dary od arystokratów według porządku ich godności⁵⁸.

70. Archidiacon stojący za nim przyjmuje amule i wlewa [ich zawartość] do dużego kielicha trzymanego przez subdiakona rejonowego, a któremu towarzyszy akolita⁵⁹.

71. Składane dary odbiera od papieża subdiakon rejonu i przekazuje je subdiakonowi pomocniczemu; subdiakon pomocniczy kładzie je na płótno, które trzymają dwaj akolici.

72. Pozostałe dary po papieżu przyjmuje biskup hebdomadariusz, który to własnoręcznie umieszcza je w płótnie, które przy nim jest.

73. Potem diakon, który idzie za archidiaconem odbiera amule i własnoręcznie wlewa [ich zawartość] go do czary.

⁵⁸ Podczas liturgii mężczyźni wywodzący się z arystokracji zajmowali część po prawej stronie od prezbiterium (patrząc od strony absydy) – było to tzw. *senatorium*, kobiety arystokratki zaś część po lewej stronie – była to tzw. *pars mulierum* lub *feminarum*. Zob. E. DE BENEDICTIS, *The Senatorium and Matroneum in the Early Roman Church*, „Rivista di archeologia cristiana” 57 (1981), 69–85. Porządek procesji z darami pokazuje schemat 4.

⁵⁹ Tak jak polscy tłumacze *Liber pontificalis* nie oddajemy terminu *amulae* (*amae*) żadnym polskim odpowiednikiem. Chodzi tu o naczynie na płyny, w którym przechowywano wino mszalne lub oliwę do lamp. Słowo *sciffus* (z grec. σκύφος) zaś tłumaczymy jako *czara*. Zob. H. GEERTMAN, *La capacità di metretae, amae e scyphi nel Liber pontificalis*, „Rivista di archeologia cristiana” 63 (1987), 193–202.

74. Pontifex vero, antequam transeat in partem mulierum, descendit ante confessionem et suscipit oblatas primicerii et secundicerii et primicerii defensorum; nam in diebus festis post diacones ad altare offerunt.

75. Similiter ascendens pontifex in parte feminarum ordine quo supra omnia explet⁶¹.

76. Tunc, tenentibus primicerio et secundicerio manus eius, redit in sedem.

76*. Similiter et presbiteri si necesse fuerit post eum vel in presbiterio faciunt. Post hoc pontifex, tenente ei manum primicerio et secundicerio, reddit ad sedem suam, abluit manus suas.

77. Archidiaconus stans ante altare, expleta susceptione, lavat manus suas; deinde respicit in faciem pontificis, annuit ei et ille resalutato accedit ad altare.

74. Papież zaś, nim przejdzie do części kobiet, kieruje się przed konfesję i przyjmuje dary prymiceriusza, sekundiceriusza i prymiceriusza defensorów, ponieważ w dni świąteczne oni składają dary ołtarza po diakonach⁶⁰.

75. Gdy papież udaje się do części kobiet robi wszystko zgodnie z porządkiem opisanym powyżej.

76. Następnie wraca do tronu, a jego ręce są podtrzymywane przez prymiceriusza i sekundiceriusza.

76*. Jeśli jest to konieczne, podobnie czynią prezbiterzy po nim lub w prezbiterium. Następnie papież, którego ręce są podtrzymywane przez prymiceriusza i sekundiceriusza, wraca do tronu i obmywa swe ręce.

77. Archidiacon stojący przed ołtarzem po zakończeniu składania ofiar myje sobie ręce. Potem zwraca się twarzą w kierunku papieża i daje mu znak; tenże odpowiedziawszy na znak podchodzi do ołtarza.

⁶⁰ W wersji krótszej ta rubryka brzmi: *Similiter ascendens pontifex in parte feminarum et complet superscriptum ordinem.*

⁶¹ Terminem *confessio* określano niszę w ołtarzu, w której były złożone relikwie. DE BLAAUW, *Cultus et decor*, t. 1, s. 84.

78. Tunc subdiaconi regionarii, levantes oblatas de manu subdiaconi sequentis super brachia sua, porrigunt archidiacono et ille componit altare; nam subdiaconi hinc inde porrigunt.

79. Ornato vero altare, tunc archidiaconus sumit amulam pontificis de subdiacono oblationario et refundit super colum in calicem, deinde diaconorum et in die festo primicerii, secundicerii, primicerii defensorum.

80. Deinde descendit subdiaconus sequens in scola, accipit fontem de manu archiparafonistae et defert archidiacono et ille infundit, faciens crucem, in calicem.

81. Tunc ascendunt diaconi ad pontificem; quos videntes primicerius, secundicerius et primicerius

78. Wtedy subdiakon rejonowi, wzięwszy w swoje ręce dary trzymane przez subdiakona pomocniczego, podają je archidiakonowi, a ten przygotowuje ołtarz; subdiakon więc je tam podają⁶².

79. Gdy ołtarz jest przygotowany, wtedy archidiacon bierze amulę papieża od subdiakona oblacjonariusza i wlewa ją do kielicha przez sitko, następnie [robi to samo z amulami] diakonów, a w dni świąteczne prymiceriusza, sekundiceriusza oraz prymiceriusza defensorów⁶³.

80. Następnie subdiakon pomocniczy schodzi do chóru i otrzymuje z rąk archiparafonisty ampulkę z wodą; [subdiakon] podaje ją archidiakonowi, a ten uczyniwszy znak krzyża, wlewa ją do kielicha.

81. Do papieża przystępują diakoni; gdy zauważają to prymiceriusz i sekundiceriusz [notariuszy], pry-

⁶² Składanie darów na ołtarzu ilustruje schemat 5.

⁶³ Subdiakon oblacjonariusz (*subdiaconus oblationarius*) zapewne był odpowiedzialny za przyniesienie z Pałacu Laterańskiego darów (*oblaciones*) papieża. *Liber pontificalis* wspomina, że nawet gdy papież nie odprawiał mszy, oblacjonariusz miał „w dzień wspomnienia na cmentarzu położone w Rzymie [...] przywieźć z siedziby patriarchy światła i ofiary, żeby obchodzić wigilie, sprawować mszę miał zaś ten kapłan, którego mianował urzędujący papież (*in cimiteriis circumquaque positis Romae in die nataliciorum eorum luminaria ad vigiliis faciendum et oblaciones de patriarcho per oblationarium deportentur, ad celebrandas missas per quem praeviderit pontifex qui pro tempore fuerit sacerdotem*)” – *Liber pontificalis*. t. 1, 236 (LP DUCHESNE, t. 1, 421).

defensorum regionariorum et notarii regionarii et defensores regionarii descendunt de aciebus, ut stent in loco suo.

82. Tunc surgit pontifex a sede, descendit ad altare et salutatur altare et suscipit oblatas de manu presbiteri ebdomadarii et diaconorum.

83. Deinde archidiaconus suscipit oblatas pontificis de oblacionario et dat pontifici.

84. Quas dum posuerit pontifex in altare, levat archidiaconus calicem de manu subdiaconi regionarii et ponit eum super altare iuxta oblatam pontificis ad dextris, involutis ansis cum offerturio, quem ponit in cornu altaris, et stat post pontificem.

85. Et pontifex, inclinans se paululum ad altare, respicit scolam et annuit ut sileant.

86. Tunc, finito offertorio, episcopi sunt stantes post pontificem, primus in medio, deinde per ordinem, et archidiaconus a dextris episcoporum, secundus diaconus a sinistris et ceteri per ordinem dispositi acie.

miceriusz defensorów rejonowych, notariusze rejonowi i defensorzy rejonowi opuszczają szeregi, w których stali i zajmują ich miejsce.

82. Papież wstaje z tronu, przychodzi do ołtarza, oddaje mu cześć i przyjmuje ofiary z rąk prezbitera hebdomadariusza i diakonów.

83. Następnie archidiacon bierze ofiary papieża od [subdiakona] oblacionariusza i podaje papieżowi.

84. Kiedy papież umieszcza je na ołtarzu, archidiacon bierze kielich z rąk subdiakona rejonowego i stawia go na ołtarzu po prawej stronie ofiar papieża, a następnie okrywa rękojeść kielicha welonem ofertoryjnym i umieszcza go z boku ołtarza, po czym staje za papieżem.

85. Papież zaś schyliwszy się nieco w kierunku ołtarza, spogląda w kierunku chóru i daje mu znak, aby skończył śpiew.

86. Po zakończeniu przygotowania darów biskupi zajmują miejsce za papieżem, pierwszy na środku, a następnie według hierarchii, archidiacon po prawej stronie biskupów, diakon pomocniczy po lewej stronie, a pozostali w szeregu według hierarchii.

87. Et subdiaconi regionarii, finito offertorio, vadunt retro altare, aspicientes ad pontificem, stantes erecti usquedum incipient dicere hymnum angelicum, id est *Sanctus, Sanctus, Sanctus*.

87*. Et subdiaconi regionarii, finito offertorio, vadunt retro altare, aspicientes ad pontificem, ut quando dixerit *Per omnia secula*, aut *Dominus vobiscum*, aut *Sursum corda*, aut *Gratias agamus*, ipsi sint parati ad respondendum, stantes erecti usquedum incipient dicere hymnum angelicum, id est *Sanctus, Sanctus, Sanctus*.

88. Quem dum expleverint, surgit pontifex solus et intrat in canonem; episcopi vero, diaconi, subdiaconi et presbiteri in presbiterio permanent inclinati⁶⁴.

89. Et dum dixerit: *Nobis quoque peccatoribus*, surgunt subdiaconi; cum dixerit: *Per quem haec omnia, domine*, surgit archidiaconus solus; cum dixerit: *Per ipsum et cum ipso*, levat cum offertorio calicem per ansas et tenet exaltans illum iuxta pontificem.

87. Subdiakoni rejonowi po zakończeniu przygotowania darów idą za ołtarz, spoglądając na papieża, stoją wyprostowani aż do momentu, w którym zaczną recytować hymn anielski, czyli *Święty, Święty, Święty*.

87*. Subdiakoni rejonowi po zakończeniu przygotowania darów idą za ołtarz, spoglądając na papieża, gdy powie *Przez wszystkie wieki* lub *Pan z wami*, lub *Dzięki składajmy*, są oni gotowi, aby odpowiadać; stoją wyprostowani aż do momentu, w którym zaczną recytować hymn anielski, czyli *Święty, Święty, Święty*.

88. Kiedy skończą, papież sam stoi wyprostowany i zaczyna kanon; biskupi zaś, diakoni, subdiakoni i prezbitery stojący w prezbiterium są pochyleni.

89. Gdy mówi: *Także nam Twoim grzesznym sługom*, stają wyprostowani subdiakoni; gdy mówi: *Przez Chrystusa naszego Pana, przez którego, Boże, wszystkie te dobra*, staje wyprostowany tylko archidiacon; gdy mówi: *Przez naszego Pana Jezusa Chrystusa*,

⁶⁴ W wersji krótszej ta rubryka brzmi: *Ut autem expleverint, surgit pontifex solus in canone episcopi vero, presbiteri, diaconi, subdiaconi permanent inclinati*. Ustawienie duchowieństwa w trakcie kanonu ilustruje schemat 6.

[archidiaakon] podnosi kielich, którego rękojeść jest okryta welonem ofertoryjnym i trzyma go uniesiony przed papieżem.

90. Pontifex autem tangit a latere calicem cum oblatis, dicens: *Per ipsum et cum ipso*, usque: *Per omnia saecula saeculorum*, et ponit oblationes in loco suo et archidiaconus calicem iuxta eas, dimisso offerturio in ansa eiusdem.

91. Nam quod intermisimus de patena, quando inchoat canonem, venit acolytus sub humero habens sindonem in collo ligatum, tenens patenam ante pectus suum in parte dextera usque medium canonem.

92. Tunc subdiaconus sequens suscipit eam super planetam et venit ante altare, expectans quando eam suscipiat subdiaconus regionarius.

93. Finito vero canone, subdiaconus regionarius stat cum patena post archidiaconem.

94. Quando dixerit: *et ab omni perturbatione securi*, vertit se archidiaconus et osculatam patenam dat eam tenendam diacono secundo.

90. Papież zaś dotyka bok kielicha darami, mówiąc: *Przez naszego Pana Jezusa Chrystusa*, aż do *Przez wszystkie wieki wieków*, i kładzie dary na swoje miejsce, archidiaakon zaś odstawia kielich obok nich, zdjawszy z jego rękojeści welon ofertoryjny.

91. Teraz opowiemy to, co omiśleliśmy na temat pateny: gdy [papież] zaczyna kanon, przychodzi akolita przewiązany lnianym płótnem, który trzyma patenę na wysokości piersi po prawej stronie, aż do połowy kanonu.

92. Następnie subdiaakon pomocniczy przejmuje ją [patenę], trzymając na szacie i idzie przed ołtarz, czekając aż przejmie ją subdiaakon rejonowy.

93. Po zakończeniu kanonu subdiaakon rejonowy staje z pateną za archidiaconem.

94. Kiedy [papież] mówi: *i bezpieczni od wszelkiego zamętu*, [archidiaakon] odwraca się i ucałowawszy patenę, podaje ją diakonowi pomocniczemu, aby ją trzymał.

95. Cum dixerit: *Pax domini sit semper vobiscum*, mittit in calicem de Sancta.

95*. Cum vero dixerit *Pax domini sit semper vobiscum*, faciens cruce[m] tribus vicibus manu sua super calicem.

96. Sed archidiaconus pacem dat episcopo priori, deinde caeteri per ordinem et populus⁶⁵.

97. Tunc pontifex rumpit oblatam ex latere dextro et particulam quam ruperit partem super altare relinquit; reliquas vero oblationes suas ponit in patenam quam tenet diaconus.

98. Et redit ad sedem. Mox primicerius et secundicerius et primicerius defensorum cum omnibus regionariis et notariis ascendunt ad altare et stant ad dextris et sinistris.

98*. Pontifex vero statim ascendit ad sedem suam.

95. Gdy [papież] mówi: *Pokój Pański niech zawsze będzie z wami*, umieszcza w kielichu cząstkę Najświętszego Sakramentu.

95*. Gdy [papież] mówi: *Pokój Pański niech zawsze będzie z wami*, czyni ręką trzykrotnie znak krzyża nad kielichem.

96. Archidiaakon przekazuje pokój pierwszemu z biskupów, następnie [robią to] inni, zgodnie z porządkiem, i lud.

97. Wtedy papież łamie chleb po prawej stronie i odłamaną cząstkę zostawia na ołtarzu. Pozostałe zaś ofiary kładzie na patenie, którą trzyma diakon.

98. [Papież] wraca do tronu. Wówczas prymiceriusz i sekundiceriusz [notariuszy] oraz prymiceriusz defensorów razem z wszystkimi [defensorami] rejonowymi i notariuszami podchodzą do ołtarza i stoją od prawej do lewej.

98*. Papież zaś natychmiast wraca do swojego tronu.

⁶⁵ W wersji krótszej rubryka ta brzmi: *Archidiaconus vero dat pacem priori episcopo, deinde ceteri per ordinem et populus similiter.*

99. Nomincolator vero et sacellarius et notarius vicedomini, cum dixerint *Agnus Dei*, tunc ascendunt ad stare ante faciem pontificis, ut annuat eis scribere nomina eorum qui invitandi sunt sive ad mensam pontificis per nomincolatorem, sive ad vicedomini per notarium ipsius; quorum nomina ut compleverint, descendunt ad invitandum⁶⁶.

100. Nam archidiaconus levat calicem et dat eum subdiacono regionario et tenet iuxta cornu altaris dextrum.

100*. Nam archidiaconus adprehendit calicem de super altare, dat eum subdiacono regionario et tenet iuxta cornu altaris dextrum usquedum confrangantur oblationes.

101. Et accedentes subdiaconi sequentes cum acolytis qui saccula portant a dextris et a sinistris altaris, extendentibus acolytis brachia cum sacculis, stant subdiaconi sequentes a fronte ut parent sinus sacculorum

99. Nomenklator zaś i sacellariusz oraz notariusz vicedominusa, kiedy mówią *Baranku Boży*, podchodzą do papieża, aby im wskazał do zanotowania imiona tych, którzy winni być zaproszeni do stołu papieskiego przez nomenklatora lub do [stołu] vicedominusa przez jego notariusza; po zapisaniu ich imion, odchodzą [od ołtarza], aby zaprosić [wskazane osoby].

100. Archidiakon podnosi kielich i podaje go subdiakonowi rejonowemu, który trzyma go po prawej stronie ołtarza.

100*. Archidiakon bierze kielich z ołtarza i podaje go subdiakonowi rejonowemu, który trzyma go po prawej stronie ołtarza, aż zostaną połamane dary.

101. Subdiaconi pomocniczy podchodzą razem z akolitami trzymającymi worki i ustawiają się po prawej i po lewej stronie ołtarza. Po tym jak akolici wyciągną ręce, w których trzymają worki, stają

⁶⁶ Wersja krótsza nie zawiera tej rubryki. Odnosi się ona do zwyczaju uroczystego posiłku, który papieże byli zwykli spożywać po ważnych liturgiach. Zob. ROMANO, *Liturgy and Society*, 69.

archidiacono ad ponendas oblationes, prius a dextris, deinde a sinistris⁶⁷.

102. Tunc acolyti vadunt dextra levaque per episcopos circum altare; reliqui descendunt ad presbiteros, ut confrangant hostias.

103. Patena praecedit iuxta sedem, deferentibus eam duobus subdiaconibus regionariis diaconibus ut frangant.

104. Sed illi aspiciunt ad faciem pontificis, ut eis annuat frangere; et dum annuerit, resalutato pontifice, confringunt.

105. Et archidiaconus, evacuato altare oblationibus, respicit in scolam et annuit eis ut dicant *Agnus Dei* et vadit ad patenam cum ceteris.

przed nimi pomocniczy subdiakoni, aby przygotować wnętrze worków, by archidiakon mógł umieścić w nich dary, najpierw te z lewej, potem te z prawej [strony ołtarza].

102. Następnie akolici kierują się [część] na prawo i [część] na lewo w kierunku biskupów stojących wokół ołtarza; pozostali schodzą do prezbiterów, aby ci połamali hostie.

103. Patena zostaje zaniesiona do tronu przez dwóch subdiakonów rejonowych, aby tam diakoni połamali [chleb konsekrowany].

104. Ci jednak [diakoni] spoglądają na papieża, aby on im dał znak, że mogą zacząć łamać [chleb konsekrowany]; kiedy papież im da znak, pozdrawiają go i zaczynają łamać.

105. Kiedy dary zostaną zabrane z ołtarza, archidiakon spogląda na chór i daje mi znać, aby zaczęli śpiewać *Baranku Boży*, i idzie, aby z pozostałymi asystować przy patenie.

⁶⁷ W wersji krótszej ta rubryka brzmi: *Et accedentes subdiaconi sequentes cum acolytis qui saccula portant a dextris et sinistris, extendentibus vero acolytis brachia sua cum sacculis, stant subdiaconi sequentes ab utroque cornu altaris. parant sinus sacculorum archidiacono ad ponendas oblationes, prius a dextris, deinde a sinistris.*

105*. Et archidiaconus, evacuato altare oblacionibus, preter particulam quam pontifex de propria oblacione confracta super altare reliquid, quia ita observant, ut, dum missarum solemniam peraguntur, altare sine sacrificio non sit, respicit in scolam et annuit ei ut dicat *Agnus Dei* et vadit ad patenam cum ceteris.

106. Expleta confractio, diaconus minor, levata de subdiacono patena, defert ad sedem, ut communicet pontifex.

107. Qui, dum communicaverit, de ipsa Sancta quam momorderat ponit in calice in manus archidiaconi dicendo: *Fiat commixtio et consecratio corporis et sanguinis domini nostri Iesu Christi accipientibus nobis in vitam aeternam. Amen. Pax tecum. Et cum spiritu tuo.* Et ita confirmatur ab archidiacono⁶⁸.

105*. Kiedy dary zostaną zabrane z ołtarza, oprócz cząstki, którą papież ze swoich darów odłamał i zostawił na ołtarzu, gdyż należy przestrzegać, aby w trakcie odprawiania mszy świętej, ołtarz nie został bez ofiary, archidiakon spogląda na chór i daje mu znać, aby zaczął śpiewać *Baranku Boży*, i idzie, aby z pozostałymi asystować przy patenie.

106. Po zakończeniu łamania diakon niższy godnością odebrawszy patenę od subdiakona, znosi ją do tronu, aby papież mógł przyjąć Komunię.

107. Papież po przyjęciu Komunii [pod postacią chleba] Najświętszy Sakrament, którego część spożył, umieszcza w kielichu trzymanym przez archidiakona, mówiąc: *Ciało i Krew naszego Pana Jezusa Chrystusa, które łączymy, konsekrujemy i będziemy przyjmować niech nam pomoże osiągnąć życie wieczne. Amen. Pan z wami. I z duchem twoim.* I zostaje mu udzielona Komunia [pod postacią wina] przez archidiakona.

⁶⁸ W tekście czasownikiem *confirmare* została oddana czynność udzielania Komunii pod postacią wina, a czasownikiem *communicare* czynność udzielania Komunii pod postacią chleba.

107*. Qui, dum communicaverit, ipsam particulam de qua momorderat, consignando tribus vicibus, mittit in calicem in manus archidiaconi. Et ita confirmatur ab archidiacono.

108. Deinde venit archidiaconus cum calice ad cornu altaris et adnuntiatur stationem et refuso parum de calice in sciffum inter manus acolyti, accedunt primum episcopi ad sedem, ut communicent de manu pontificis secundum ordinem.

109. Sed et presbyteri omnes ascendunt ut communicent ad altare.

110. Episcopus autem primus accipit calicem de manu archidiaconi et stat in cornu altaris sequentis ordinis usque ad primicerium defensorum.

107*. Papież po przyjęciu Komunii [pod postacią chleba] część [Najświętszego Sakramentu], którego część spożył, po trzykrotnym naczynieniu [znakiem krzyża] umieszcza w kielichu trzymanym przez archidiakona. I zostaje mu udzielona Komunia [pod postacią wina] przez archidiakona.

108. Następnie archidiakon razem z kielichem idzie do rogu ołtarza i ogłasza stację, a następnie wlewa trochę [wina] do czary trzymane przez akolitę; najpierw zaś biskupi zbliżają się do tronu, aby przyjąć Komunię [pod postacią chleba] z rąk papieża według hierarchii⁶⁹.

109. Prezbiterzy zaś przystępują do ołtarza, aby przyjąć Komunię [pod postacią chleba].

110. Pierwszy biskup bierze kielich z rąk archidiakona i staje przy rogu ołtarza [udzielając Komunii pod postacią wina] według hierarchii aż do primiceriusza defensorów.

⁶⁹ Archidiakon ogłasza wiernym, kiedy i w którym kościele odbędzie się kolejna liturgia stacyjna. Jeden z kodeksów (Wolfenbuettel 4175) podaje nawet formułę wypowiedzaną przez archidiakona: *Illo die veniente, statio erit ad sanctum Illud, foras aut intus civitate*, na co lud miał odpowiadać: *Deo gratias*. Do odrzucenia zaś jest hipoteza Johna Romano, który twierdzi, że *stationes* ogłaszane przez archidiakona to miejsca, w których będzie udzielana Komunia św. Zob. J.F. ROMANO, *Announcing the Station in Early-Medieval Rome: A New Interpretation of 'statio' in OR I, 108*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 51 (2009), 345–351.

111. Deinde archidiaconus, accepto de manu illius calice, refundit in sciffum quem supra diximus et tradit calicem subdiacono regionario, qui tradit ei pugillarem cum quo confirmat populum.

112. Calicem autem accipit subdiaconus sequens, dat acolyto, quem ille revocat in paratorium.

113. Qui dum confirmaverit, id est quos papa communicat, descendit pontifex a sede, cum primicerio notariariorum et primicerio defensorum tenentibus ei manus, ut communicet eos qui in senatorio sunt, post quem archidiaconus confirmat.

114. Post archidiaconem episcopi communicant populum, annuente eis primicerio cum manu sub planeta percontato pontifici; post eos diaconi confirmant.

111. Następnie archidiakon, odebrawszy z rąk biskupa kielich, przelewa [wino] do czary, o której wspominaliśmy wyżej, i przekazuje kielich subdiakonowi rejonowemu, który podaje mu fistulę, za pomocą której udziela Komunii [pod postacią wina] ludowi.

112. Kielich zaś przyjmuje subdiakon pomocniczy, podaje go akolicie, który zanosí go do zakrystii.

113. Gdy przyjmą Komunię [pod postacią wina] ci, którym papież udzielił Komunii [pod postacią chleba], wstaje on z tronu, podtrzymywany przez prymiceriusza notariuszy i prymiceriusza defensorów, aby udzielić Komunii [pod postacią chleba] tym, którzy stoją w części przeznaczonej dla arystokracji, a następnie archidiakon udziela im Komunii [pod postacią wina].

114. Po tym jak archidiakon [to uczyni], biskupi udzielają Komunii [pod postacią chleba], ludowi, otrzymawszy wcześniej od prymiceriusza znak dany ręką nakrytą planetą, który czyni to po udzieleniu mu zgody przez papieża; po nich [biskupach] diakoni udzielają Komunii [pod postacią wina].

114*. Post archidiaconum episcopi communicant; post eos diaconi confirmant

115. Deinde transeunt in parte sinistra et faciunt similiter.

115*. Nam [cum] ad communicandum venerit pontifex, antecedit eum acolitus habens sindonem ad collum adpensum, cum qua tenetur patena cum Sancta. Similiter et post diaconos vadunt cum urceis et scyphis fundendo vinum in gemellionibus unde confirmantur populi. Haec faciendo transeunt a dextera in sinistram partem.

116. Presbiteri autem, annuente primicerio, iussu pontificis communicant populum et ipsi vicissim confirmant.

117. Nam, mox ut pontifex coeperit in senatorio communicare, statim scola incipit antiphonam ad communionem et psallunt usquedum communicato omni populo,

114*. Po tym jak archidiakon [to uczyni], biskupi udzielają Komunii [pod postacią chleba], po nich diakoni udzielają Komunii [pod postacią wina].

115. Następnie przechodzą na lewą stronę i czynią to samo.

115*. Gdy papież przychodzi, aby udzielić Komunii [pod postacią chleba], poprzedza go akolita mający płótno zawieszony na szyi, przez które trzyma patenę z Najświętszym Sakramentem. Podobnie i po diakonach idą [akolici] z dzbanami i czarami wlewając wino w podwójne naczynia, z których udzielana jest Komunia [pod postacią wina] ludowi. To uczyniwszy przechodzą z prawej na lewą stronę.

116. Prezbiterzy zaś po wskazaniu przez prymiceriusza z polecenia papieża udzielają Komunii ludowi [pod postacią chleba] i następnie Komunii [pod postacią wina].

117. Po tym jak papież zacznie udzielać Komunii [pod postacią chleba] w części przeznaczonej dla arystokracji, chór natychmiast zaczyna antyfonę na Komunię, którą

annuat pontifex ut dicant *Gloria patri*; et tunc repetitio versu quiescunt.

118. Nam pontifex, mox ut communicaverit in partes mulierum, redit in sedem et communicat regionarios per ordinem et eos qui in filo steterant et in diebus festis de scola duodecim. Nam, ceteris diebus, in presbiterio ubi potuerint communicent.

118*. Nam pontifex, mox ut communicaverit ad partes mulierum, redit in sedem et communicat regionarios per ordinem et in filo steterant. Qui tamen, data statione, ascendunt ad altare. Post pontificem archidiaconus eos confirmat. Pontifex vero, postquam omnes communicaverint, sedet et abluit manus suas.

śpiewa aż zostanie Komunia udzielona wszystkim wiernym. Następnie papież daje znak, że [chór] ma zaśpiewać *Chwała Ojcu*; i wtedy po powtórzeniu antyfony milknie.

118. Papież zaraz po tym, jak zostanie udzielona Komunia [pod postacią chleba] w części dla kobiet, wraca na tron i udziela Komunii [pod postacią chleba urzędnikom] rejonowym, zgodnie z hierarchią, i tym, którzy stali w szeregu, a w dni świąteczne także dwunastu osobom z chóru. W pozostałe dni przyjmują oni Komunię w prezbiterium, tam gdzie jest to możliwe.

118*. Papież zaraz po tym, jak zostanie udzielona Komunia [pod postacią chleba] w części dla kobiet, wraca na tron i udziela Komunii [pod postacią chleba urzędnikom] rejonowym, którzy stali w szeregu zgodnie z hierarchią. Oni to, po ogłoszeniu stacji, przystępują do ołtarza. Po papieżu archidiacon udziela im Komunii [pod postacią wina]. Papież zaś po tym, gdy wszyscy przyjmą Komunię [pod postacią chleba], siada i obmywa swoje ręce.

119. Post omnes hos redeuntes nominolator et sacellarius et acolytus qui patenam tenet et qui manustergium tenet et qui aquam dat ad sedem communicant⁷⁰.

120. Post pontificem archidiaconus eos confirmat.

121. Adstat autem subdiaconus regionarius ante faciem pontificis, ut annuat ei. Ille vero contemplan populum si iam communicati sunt et annuit ei.

122. Et ille vadit ad humerum, aspicit ad primum scolae, faciens crucem in fronte sua, annuit ei dicere *Gloriam*; et ille, resalutato, dicit *Gloria, Sicut erat*, et versum.

123. Finita autem antiphona, surgit pontifex cum archidiacono et veniens ad altare dat orationem ad complendum.

119. Po nich wszystkich nomenklator, sacellariusz i akolita, który trzyma patenę oraz ten, który trzyma ręczniczek i ten, który podaje wodę przystępują do Komunii [pod postacią chleba] przy tronie.

120. Po tym jak papież [udzieli im Komunii pod postacią chleba] archidiacon udziela im Komunii [pod postacią wina].

121. Następnie subdiacon rejonowy staje przed papieżem, czekając na jego znak. Ten zaś spojrzawszy, czy wierni przyjęli już Komunię, daje mu znak.

122. [Subdiacon] przesuwa się na bok, spogląda na przełożonego chóru i, czyniąc znak krzyża na swoim czole, wskazuje, aby zaczęto śpiewać *Chwała Ojcu*, ten zaś odwzajemniwszy pozdrowienie, śpiewa *Chwała, Jak była* i antyfonę.

123. Po zakończeniu antyfony papież wstaje i razem z archidiaconem udaje się do ołtarza, gdzie odmawia modlitwę po Komunii.

⁷⁰ Rubryk 119–123 nie ma w wersji krótszej.

123*. Finita autem antiphona, surgit pontifex cum archidiacono et veniens ad altare dat orationem ad complendum directus ad orientem; nam in isto loco, cum *Dominus vobiscum* dixerit, non se dirigit ad populum.

124. Qua finita, cui praeceperit archidiaconus de diaconibus aspicit ad pontificem, ut ei annuit, et dicit ad populum: *Ite missa est. Resp.: Deo gratias.*

125. Tunc septem cereostata praecedunt pontificem et subdiaconus regionarius cum turibulo ad secretarium.

126. Discendente autem illo in presbiterio, episcopi primum dicunt: *Iube, domne, benedicere.* Respondit: *Benedicat nos dominus.* Respondunt: *Amen*; post episcopos presbiteri, deinde monachi, deinde scola, deinde milites drakonarii, id est qui signa portant; post eos baiuli; post eos cereostatarii; post quos acolyti qui rugam observant; post eos extra presbiterium cruces

123*. Po zakończeniu antyfony papież wstaje i razem z archidiaconem udaje się do ołtarza, gdzie odmawia modlitwę po Komunii zwrócony w stronę wschodu; w tym bowiem miejscu, gdy powie *Pan z wami*, nie odwraca się w stronę ludu.

124. Po odmówieniu modlitwy, diakon wskazany przez archidiacona spogląda na papieża, aby ten dał mu znak, po czym mówi do ludu: *Idźcie w pokoju Chrystusa*, który odpowiada: *Bogu niech będą dzięki.*

125. [Ustawia się procesja] do zakrystii, [w której] przed papieżem niesione jest siedem świeczników oraz idzie subdiakon rejonowy z trybularzem.

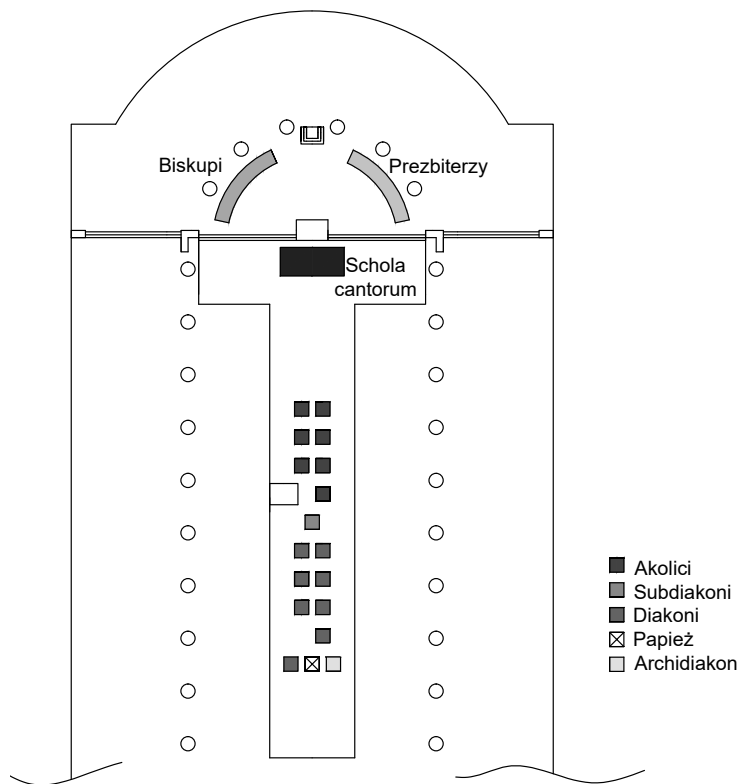
126. Po tym jak papież znajdzie się w presbiterium, biskupi jako pierwsi mówią: *Pobłogosław nas, ojcze*, na co [papież] odpowiada: *Niech nas Pan błogosławi.* Oni zaś odpowiadają: *Amen.* Po biskupach [idą] presbiterzy, następnie mnisi, następnie chór, następnie żołnierze drakonariusze, czyli ci niosący emblematy; po nich gońcy, po nich niosący świece, po nich akolici pilnujący furtki, po nich

portantes, deinde mansionarii iuniores; et intrant in secretarium.

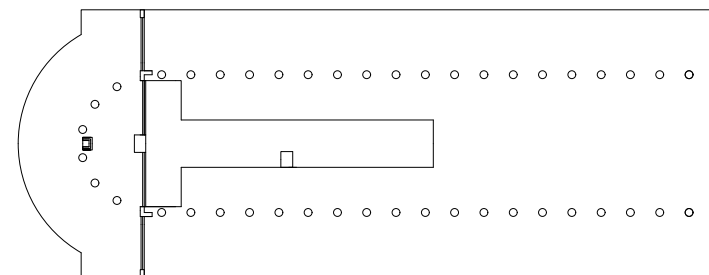
ci, którzy są poza presbiterium, a zatem niosący krzyże i młodszy mansjonariusze. I wchodzą do zakrystii⁷¹.

⁷¹ Drakonariusze (*draconarii*) byli to w rzymskiej armii żołnierze niosący sztandary. Zob. J.C.N. COULSTON, *The 'draco' standard*, "Journal of Roman Military Equipment Studies" 2 (1991), 101–114.

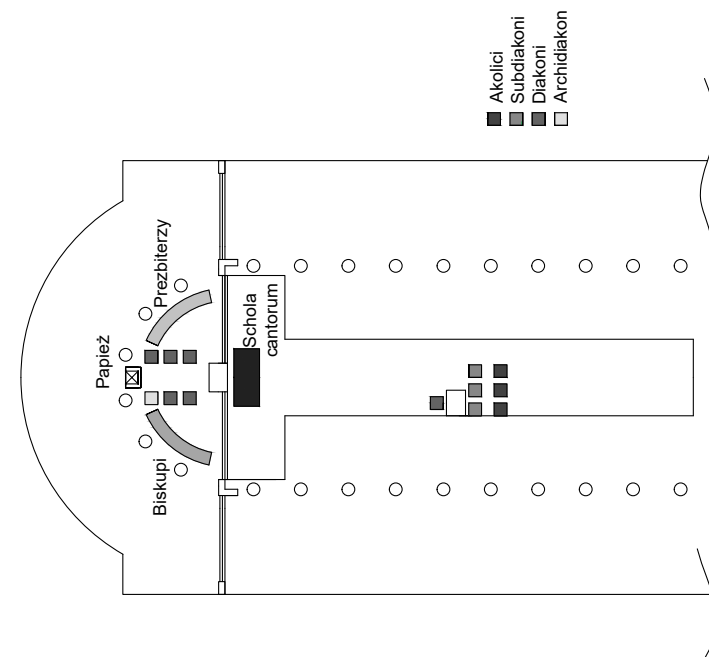

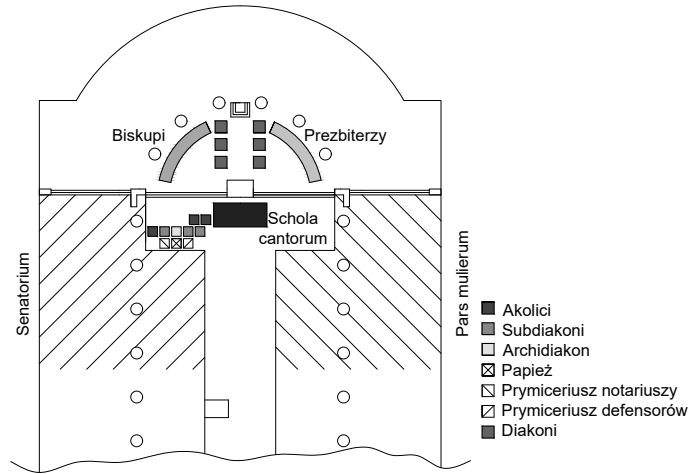
Schemat 1. Procesja wejścia

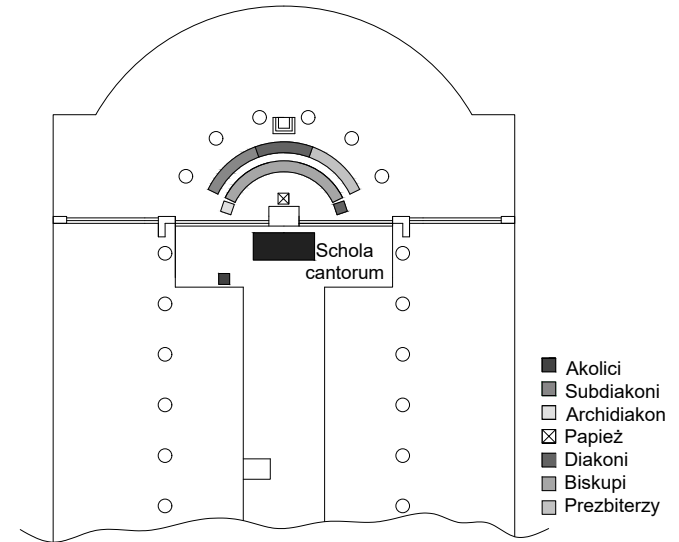
Schemat 2. Przestrzeń liturgiczna (Santa Maria Maggiore, VIII wiek)

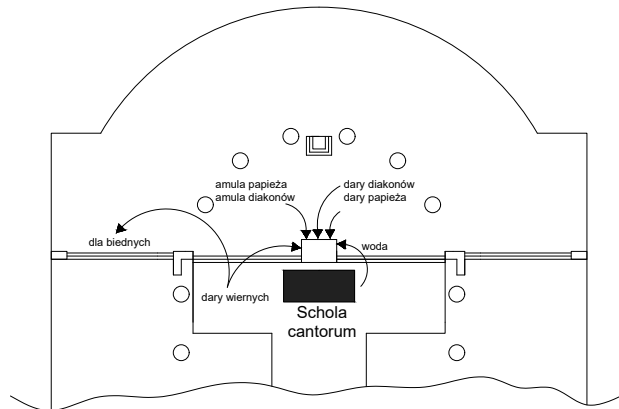
Schemat 3. Liturgia słowa

Schemat 4. Procesja z darami

Schemat 6. Kanon

Schemat 5. Przygotowanie darów

Bibliografia

Źródła:

Les Ordines Romani du haut moyen âge, t. 1–5, red. Michel ANDRIEU, Lovain 1931–1961.

Le Liber Pontificalis: texte, introduction et commentaire, t. 1–3, wyd. Louis DUCHESNE, Paris 1886–1957.

Liber pontificalis, t. 1–2, red. Monika OŻÓG, Henryk PIETRAS, Kraków 2014–2015.

Opracowania:

ATCHLEY Cuthbert F., *Ordo Romanus Primus*, London 1905.

BALDOVIN John F., *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Roma 1987.

DE BLAAUW Sible, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*, t. I, Città del Vaticano 1994.

DE BLAAUW Sible, *Following the Crosses: the Processional Cross and the Typology of Processions in Medieval Rome*, w: *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, red. Paul POST, Gerard ROUWHORST, Louis VAN TONGEREN, Antonius (Ton) SCHEER, Leuven 2001, 319–343.

DE BLAAUW Sible, *In view of the light. A Hidden Principle in the Orientation of Early Christian Church Building*, w: *Medieval Art. The Routes of Liturgical Space*, red. Paolo PIVA, London 2012, 15–45.

DE BENEDICTIS Elaine, *The Senatorium and Matroneum in the Early Roman Church*, „Rivista di archeologia cristiana” 57 (1981), 69–85.

DEY Hendrik, *Diaconiae, xenodochia, hospitalia and monasteries: ‘social security’ and the meaning of monasticism in early medieval Rome*, „Early Medieval Europe” 16 (2008), 4, 398–422.

DYER Joseph, *The Schola Cantorum and Its Roman Milieu in the Early Middle Ages*, w: *De musica et cantu. Studien zur Geschichte der Kirchenmusik und der Oper. Helmut Huckle zum 60. Geburtstag*, red. Peter CAHN, Ann-Katrin HELMER, Hildesheim–Zürich–New York 1993, 19–40.

GEERTMAN Herman, *La capacità di metretae, amae e scyphi nel Liber pontificalis*, „Rivista di archeologia cristiana” 63 (1987), 193–202.

KUTTNER Stephan, *Cardinalis: the History of a Canonical Concept*, „Traditio” 3 (1945), 129–214.

LYON Jonathan R., *Corruption, Protection and Justice in Medieval Europe. A Thousand-Year History*, Cambridge 2022.

McKITTERICK Rosamond, *Rome and the Invention of the Papacy. The Liber pontificalis*, Cambridge 2022.

NOBLE Thomas F.X., *The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680–825*, Philadelphia 1984.

PALAZZO Eric, *A History of Liturgical Books: from the beginning to the thirteenth century*, Collegeville 1998.

REYNOLDS Roger E., *Clerics in the Early Middle Ages: Hierarchies and Functions*, w: IDEM, *Clerics in the Early Middle Ages: Hierarchy and Image*, Aldershot–Brookfield 1999, 1–31.

RICHARDSON Lawrence, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore–London 1992.

RIGHETTI Mario, *Storia liturgica*, t. 1, Milano 1964.

ROMANO John F., *Announcing the Station in Early-Medieval Rome: A New Interpretation of ‘statio’ in OR I, 108*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 51 (2009), 345–51.

ROMANO John F., *The Fates of Liturgies: Towards a History of the First Roman Ordo*, „Antiphon” 11 (2007), 2, 43–77.

ROMANO John F., *Liturgy and Society in Early Medieval Rome*, London–New York 2016.

SANADER Mirjana, DEMICHELI Dino, *The Early Christian Service of Ostiarius on an Unpublished Sarcophagus with the Inscriptions from Šuplja Crkva site in Solin (Salona)*, w: *Illyrica Antiqua. In Honorem Duje Rendić-Miočević*, red. Dino DEMICHELI, Zagreb 2017, 253–264.

SAXER Victor, *Recinzioni liturgiche secondo le fonti letterarie*, „Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome” 59 (2000), 71–79.

SPERA Lucrezia, *Regiones divisit diaconibus. Il ruolo dei diaconi negli apparati amministrativi della Chiesa di Roma e la questione delle regioni ecclesiastiche*, w: *Diakonia, diaconiae, diaconato. Semantica e storia nei Padri della Chiesa. XXXVIII Incontro di studiosi dell’antichità cristiana, Roma 7–9 maggio 2009*, Roma 2010, 453–488.

WESTWELL Arthur, *Roman Liturgy and Frankish Creativity. The Early Medieval Manuscripts of the Ordines Romani*, Cambridge University Press 2024.